

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI**

ALİ B. SÜLEYMAN el-MANSÛRÎ'NİN *URCÛZETU'N-NASRİYYE* İSİMLİ ESERİNİN TAHKİK VE TAHLİLİ

MEHMET SAİT TURAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. MÜCAHİT KÜÇÜKSARI**

KONYA-2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mehmet Sait TURAN		
	Numarası	20810601161		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin 'Urcûzetu'n-naşriyye İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mehmet Sait TURAN

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mehmet Sait TURAN		
	Numarası	20810601161		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doc. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI		
Tezin Adı	Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin Urcûzetu'n-Nasriyye İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili			

Ali b. Süleyman el-Mansûrî, XVII. yüzyılın başlarında Mısır'da doğmuş, İstanbul'da yaşamış son dönem Osmanlı âlimlerindendir. 1678 yılında Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın daveti ile Mısır'dan İstanbul'a gitmiştir. Kıraat ilminde eğitim metotlarından biri olan Mısır tarîkini Osmanlı'ya getirmiş ve yaygınlaşmasında öncülük etmiştir. Nahiv ve kıraat ilimlerine dair çok sayıda eseri vardır.

Çalışmamız Mansûrî'nin semaî müenneslere dair kaleme aldığı Urcûzetu'n-Nasriyye adlı eserinin tahkik ve tahlilini konu edinmektedir. Mansûrî eserini alfabetik sıralamaya göre tasnif etmiş, semaî müenneslerden sonra en bariz müenneslik alametlerinden biri olan tâ-ı merbûta'nın farklı on dört kullanımına değinmiştir. Semaî müenneslere dair kaleme alınmış eserlerde sayılarının yüzü bulmadığı yönünde muhtelif yorumlar mevcuttur. Mansûrî, Urcûzetu'n-Nasriyye'de üç yüz otuz iki adet semaî müennes kelime zikretmiştir.

Çalışma giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu, kaynakları ve semaî müenneslere dair bilgi verilmiştir. Birinci bölümde müellifin hayatı, eserleri ve nahiv ilmindeki yerine değinilmiştir. İkinci bölümde ise eserin tahlil ve tahkiki yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Semaî müennes, Arap dili ve belagatı, Urcûzetu'n-Nasriyye, Mansûrî.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mehmet Sait TURAN		
	Student Number	20810601161		
	Department	Basic İslamic Sciens Department / Arabic Language and Rhetoric Field		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doc. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI		
Title of the Thesis/Dissertation	Investigation And Analysis Of Urcûzetu'n-Nasriyye, The Work Of Ali B. Süleyman el-Mansûrî			

Ali b. Süleyman el-Mansûrî is one of the last period Ottoman scholars who as born in Egypt at the beginning of 17th century and lived in İstanbul. He went to Istanbul from Egypt by the invitation of Köprülü Fazıl Mustafa Pasha in 1678. He brought the Egyptian tarik (way, style), one of the educational methods in the science of recitation, to the Ottoman Empire and spearhead its spread. He has a large number of works about the sciences of nahiv (syntax) and recitation.

Our study discusses the investigation and analysis of Mansûrî's work Urcûzetu'n-Nasriyye, which he wrote about semaî müennes (auditorial feminine words). Mansûrî has classified his work in alphabetical order and mentioned fourteen different uses of tâ-ı merbuta (closed T), which is one of the most obvious signs after the semaî müennes (auditorial feminine words). There are various commentaries in the works written about Semaî Müennes (auditorial feminine words) that their number does not reach a hundred. Mansûrî has mentioned three hundred and thirty-two semaî müennes words (auditorial feminine) in Urcûzetu'n-Nasriyye.

The study consists of introduction, two chapters and conclusion. In the introduction, information about the subject of the research, its sources and semaî müennes (auditorial feminine words) is given. In the first chapter, the author's life, his works and his place in the science of syntax are mentioned. In the second chapter, the analysis and scrutiny of the work takes place.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, Arap dilinin önemli konuları arasında yer alan, kelimelerin cinsiyetini ifade eden müzekkerlik ve müenneslik kavramlarından müennesliğin bir alt başlığı olan semaî müenneslere dair yazılmış Ali b. Süleyman el-Mansûrî'ye ait *'Urcûzetu'n-naşriyye* adlı eserin tahkik ve tahlili yapılmıştır.

Semaî müennes kelimeler herhangi bir kural veya kaide çerçevesinde değerlendirilemediğinden tarihsel süreç boyunca sayılarındaki belirsizlikten dolayı kapalı kalmış ve aynı zamanda güncelliğini korumuş bir mevzudur. İlk dönemlerden itibaren nahiv kitaplarında yer edinmiş, hakkında müstakil kitaplar yazılmıştır. Çalışmanın konusu olan *'Urcûzetu'n-naşriyye* de çabanın bir ürünüdür.

Semaî müennesler özelinde yazılmış veya dolaylı olarak semaî müenneslere değinmiş eserlerde bu kelimelerin sayısı hakkında birbirinden farklı yorumlar bulunmaktadır. Müellif de bu alandaki boşluğu doldurmak amacıyla bu eserini telif etmiş ve semaî müenneslerin yeterli bir listesini sunduğunu ifade etmiştir. Biz de yazma halde bulunan ve kaynaklarda zikredilmeyen bu kıymetli eseri tahkik ederek ilim ehlinin istifadesine sunmak istedik.

Bana bu konuyu çalışma fırsatı veren değerli danışmanım Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI'ya, üzerimdeki büyük emeklerinden ve çalışmaya katkılarından dolayı Ahmet Musa ÜSTÜNBAŞ hocama, kıymetli fikirlerinden istifade ettiğim Mehmet ÇABA hocama teşekkür ederim.

Mehmet Sait TURAN

Konya- 2023

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	VI
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
3. Araştırmanın Kaynakları	2
4. Arap Dilinde Semaî Müennesler	3
BİRİNCİ BÖLÜM	8
ALİ b. SÜLEYMAN el-MANSÛRÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ ve NAHİV İLMİNDEKİ YERİ	8
1. Yaşadığı Dönem	8
1.1. Siyasi Durum	8
1.2. İlmî ve Kültürel Durum	12
2. Hayatı	13
2.1. Hocaları	15
2.2. Talebeleri	20
2.3. Eserleri	20
3. Mansûrî'nin Nahiv İlmindeki Yeri	25
İKİNCİ BÖLÜM	29
ALİ b. SÜLEYMAN el-MANSÛRÎ'NİN N-NASRİYYE İSİMLİ ESERİ-TAHKİK VE TAHLİL	29

1. Eserin Adı ve Müellife Aidiyeti.....	29
2. Eserin Telif Sebebi.....	29
3. Eserin Konusu ve Önemi	29
4. Eserin Üslubu ve Kaynakları	30
5. Yazma Nüshaların Özellikleri.....	31
5.1. Hacı Mahmud Efendi Nüshası	31
5.2. Hasan Paşa Nüshası	31
6. Tahkikte Takip Edilen Metod	31
7. Müellifin Eserde Takip Ettiği Yöntem.....	32
8. Eserin Tahlili.....	37
KAYNAKÇA.....	57
9. Eserin Tahkîki	63
المصادر والمراجع.....	91

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Harfler	Türkçe	Harfler	Türkçe
ء	’	ظ	z
ب	b	ع	‘
ت	t	غ	ğ
ث	s	ف	f
ج	c	ق	ķ
ح	h	ك	k
خ	h	ل	l
د	d	م	m
ذ	z	ن	n
ر	r	و	v
ز	z	هـ	h
س	s	ي	y
ش	ş	ة	a
ص	ş	َ	a,e
ض	ż	ُ	u
ط	ṭ	ِ	ı,i

Bu çalışmada İSNAD atıf sistemi transkripsiyonu esas alınmıştır.

KISALTMALAR

b. : İbn (oğlu)

bk. : Bakınız

ed. : Editör

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

nr. : Numara

ö. : Ölüm tarihi

sav. : Sallallahu aleyhi ve sellem

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik eden

t.s. : Tarihsiz

vb. : Ve benzeri

yy. : Yüzyı

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Arap dili cinsiyetli dillerdendir. Gerek canlı gerekse de cansız varlıklar için erkeklik ve dişilik ifade eden isim ve sıfatlar kullanılır. Erkeklik ve dişilik, Arapça'da müzekker ve müennes olarak isimlendirilir. Arap dili, kuralları gereği baştan sona uyum içerisindedir. Mübtedâ-haber, fiil-fâil, sıfat-mevsuf ve zamir-merci' gibi uyumlar söz konusudur. Müzekker-müennes uyumu da dilin kendisinden müstağni kalamayacağı önemli bir mevzudur. Konunun ehemmiyetine binaen dil âlimleri müzekker ve müennes başlığı altında müstakil eserler kaleme almışlardır.

Müzekker ve müennes kendi içlerinde alt başlıklara ayrılırlar. Bizim konumuz, müenneslerin bir alt başlığı olan semaî müenneslerdir. Semaî müennesler, Arap dilinin temel konularından biri olan müenneslik olgusunun bir bölümü olması hasebiyle büyük öneme sahiptir. Bu çalışmada son dönem nahiv ve kıraat âlimi Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin semaî müenneslere dair kaleme aldığı '*Urcûzetu'n-naşriyye* isimli eserinin tahkik ve tahlili yapılmıştır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Semaî müennesler kurallı olmayıp işitmeye dayalı olduğu için tam sayılarında belirsizlik söz konusudur. Bu minvalde Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin tahkik ve tahlilini yaptığımız '*Urcûzetu'n-naşriyye* isimli eseri müellifin kendi beyanına göre semaî müenneslerin sayılarındaki belirsizliğe binaen yazılmıştır. Müellif semaî müenneslerin sayıları konusunda mufassal eserlerde dahi yeterli malumat olmadığını, talebeye kolaylık olması için düzenli ve yeterli bir liste sunmak amacıyla bu eseri yazdığını dile getirmektedir.

Semaî müennes konusu sürekli olarak güncelliğini korumaktadır. Öyle ki Mansûrî'den önce pek çok âlim bu konuya dair müstakil eser ve risaleler kaleme almış olmasına rağmen Mansûrî de konuya müstağni kalmamış kendisi de bir eser vermiştir.

Mansûrî'nin '*Urcûzetu'n-naşriyye*'de semaî müenneslere dair derli toplu bir liste sunması, eserin kaynaklarda Mansûrî'nin eserleri arasında zikredilmemesi ve

hâlen mahtut olarak bulunması çalışmanın önemli yönleri arasında zikredilebilir. Bu çalışmayla müellifin eseri ilim dünyasına kazandırılmış olacaktır.

3. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmada tahkik edilen risâle semaî müenneslere dair olduğundan öncelikle semaî müennesler hakkında bilgi vermek gerekti. Bu amaçla müzekker-müennes genelinde ve semaî müennes özelinde İbnu'l-Hâcib'in (ö. 576/1249) *el-Ğaşîdetu'l-muvaşşaha bi'l-esmâ'i'l-mu'enneseti's-semâ'iyye*, İbn Ya'îş'in (ö. 643/1245) *Şerhu'l-Mufaşşal li'z-Zemahşerî*, Muhammed b. Abdurrahim el-Ömerî el-Meylânî'nin (ö. 811/1409) *Şerhu'l-Muğnî* gibi eserlerden yararlandık.

'*Urcûzetu'n-naşriyye*'de Mansûrî, Cevherî'nin (ö. 400/1009) *es-Şihâh*, Mu'tarriżî'nin (ö. 610/1213) *el-Muğrib fi tertîbi'l-Mu'rib*, Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Ğâmûsu'l-Muĥîţ*, vb. sözlükleri referans verdiği için tahkik aşamasında biz de bu eserlerden istifade ettik. Mansûrî, semaî müenneslerden sonra "Tâ-i merbûta"ya değinmiş ve Razî el-Esterâbâdî'nin (ö. 686/1289) *Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye* adlı eserinden alıntılarda bulunmuştur. Bu eser de tahkikte başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.

Mansûrî'nin son dönem Osmanlı âlimlerinden olması sebebi ile hayatı hakkında biyografî kitaplarında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Hayatı hakkında edindiğimiz sınırlı bilgilerde öncelikli kaynağımız talebelerine yazdığı icâzetnâmeler olmuştur. Bunun yanında Mehmet Emin Efendi'nin (ö. 1859) *'Umdetu'l-hullân fi îzâhi Zubdeti'l-'irfân*, Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1920) *Hediyetu'l-'ârifîn ve esmâ'u'l-mu'ellifîn* ve *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn*, Hayreddin Zirikli'nin (ö. 1976) *el-A'lâm kâmus terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-musta'rabîn ve'l-musteşrikin*, Ömer Rıza Keĥhâle'nin (ö. 1987) *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*, el-Birmâvî'nin *İmtâ'u'l-Fuzalâ bi-terâci'l-ğurrâ' fîmâ ba'de'l-ğarni's-şâmini'l-hicrî* gibi biyografik eserleri temel kaynaklarımızdandır.

Mansûrî'nin hayatı, eserleri ve nahiv ilmindeki yeri için başvurduğumuz güncel çalışmalar arasında Ahmet Gökdemir'in *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâleri* adlı doktora tezi, Abdurrezзақ Ali Hüseyin'in *'Uşûlu'n-nahv 'inde Ali b. Süleyman el-Mansûrî fi kitâbihi 'Şerhu Manzûmeti'l-*

Ferâidi'l-vefiyye bi zikri mâ lem tehvihi'l-Elfiyye'si ve Ahmed Hüseyin İsmail'in tahkik ettiği *Risâle fî keyfiyyeti'n-nuṭṭi bi 'z-żâd fi 'r-reddi 'alâ İbn Ğânim fî risâletihî Buġyetu'l-murtâd* eserleri bulunmaktadır.

4. Arap Dilinde Semaî Müennesler

Arap dilinde isimler müzekker/eril ve müennes/dişil olmak üzere ikiye ayrılır. Müzekker isimler, kendisinde lafzan ve takdiren tesniye tâ (ة)'sı (دجاجة gibi), elif-i maḳşûra (حبلی gibi) ve elif-i memdûde (حمرءا gibi) bulunmayan isimlerdir.¹ Müzekker isimler hakîkî ve mecâzî olmak üzere ikiye ayrılır. Hakîkî müzekker erkeklik uzvuna sahip olan insan (أب، أخ gibi) ve hayvanların erkekleri (جمل gibi), mecâzî müzekker ise erkeklik uzvu olmayan varlıkların (بيت gibi) erilleridir.² Müennes isimler ise kendisinde tesniye tâ(ة)'sı (غرفة gibi), elif-i maḳşûra (حبلی gibi) ve elif-i memdûde (حمرءا gibi) bulunan isimlerdir.³ Müennes isimler de aynı şekilde hakîkî ve mecâzî olarak üzere ikiye ayrılır. Hakîkî müennes dişilik uzvu olan (ناقة gibi), mecâzî müennes ise dişilik uzvu olmayan isimlerdir. Mecâzî müennes dişil alâmeti taşıyorsa kıyasî (سيارة gibi), taşımıyorsa gayri kıyasî (عقرب gibi) kısımlarına ayrılır. Gayri kıyasî müennesler, kurallı olmayıp Araplardan işitmeye dayalı oldukları için semaî müennesler diye isimlendirilir.⁴

Semaî müennesler kuralsız müennesler olmalarına rağmen karşılaşılan bir kelimenin ism-i taşğirine (أذينة - أذن), kendisine dönen zamire (العین كحلثها), aldığı sıfata

¹ Muhammed b. Abdurrahim el-Ömerî el-Meylânî, *Şerhu'l-Mügnî*, thk. Mehmet Can (İstanbul: Şefkat Yayıncılık, 2018), 282.

² Ebu'l-Bekâ' Ya'îş b. Ali b. Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal li'z-Zemaḳşerî* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 3/357; İsmail Durmuş, "Müzekker ve Müennes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

³ el-Meylânî, *Şerhu'l-Muġnî*, 282-283.

⁴ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal li'z-Zemaḳşerî*, 3/357; Durmuş, "Müzekker ve Müennes".

﴿فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ﴾ [Ğaşıye, 88/12] veya beraber kullandığı ism-i işaretlere (هذه جهتهم)

bakılarak müennesliği hakkında fikir sahibi olunabilir.⁵

Semaî müennesler kurallı olmayıp işitmeye dayalı olduklarından müzekker mi yoksa müennes mi oldukları kolaylıkla bilinemeyen kelimelerdir. Dişil alâmetleri taşımamaları sebebiyle ihtilaflar meydana gelmiş, tam sayıları bilinememiştir. Örneğin İbnu'l-Hâcib *el-Ğaşıdetu'l-muvaşşaha bi'l-esmâ'i'l-mu'enneseti's-semâ'iyye* adlı kasidesinde semaî müenneslerin sadece otuz dördünde ittifak edildiğini belirtmiştir.⁶ Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî (ö. 666/1268) altmış tane semaî müennesin olduğunu söylemektedir.⁷ Ebu'l-Berekât Kemâluddîn el-Enbârî'ye (ö. 577/1181) göre ise doksan dokuz tane semaî müennes vardır.⁸

Semaî müenneslerin sayısındaki bu müphemlik sebebiyle dil âlimleri bu kelimelerin derli toplu bir listesini çıkarmak için eserler telif etmişlerdir. Semaî müennesler, müenneslerin bir alt başlığı olduğu için bu konudaki müstakil eserlerden önce telif edilen müzekker ve müennesler genelindeki bazı eserlerde semaî müenneslere dair bölümlere yer verilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eserlerden semaî müenneslere detaylı değinen eserler şunlardır:

1. Ebû Zekerriyya b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), *el-Muzekker ve'l-mu'ennes*. Müellif eserde semaî müennes kelimelerin uzun alfabetik bir listesini vermiştir. Muhtelif Arap kabilelerinin bu kelimeler hakkındaki farklı görüşlerine değinmiştir.⁹ Bu kitap müzekker ve müennes'e dair yazılan ilk eser olması hasebiyle de ayrıca önem arz etmektedir.¹⁰

⁵ Fayşal Sâlim el-İsâ, "Esâlîbu taħdîdi'l-mu'ennesi fi'l-'Arabiyye", *Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye li Buħûşi'l-İnsâniyye*, (2013), 58-59.

⁶ Ebû Amr Cemaluddin b. Osman b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnu'l-Hâcib, *el-Ğaşıdetu'l-muvaşşaha bi'l-esmâ'i'l-mu'enneseti's-semâ'iyye*, thk. Tarık Necm Abdullah (Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1985), muhakkikin girişi, 39.

⁷ Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî, "Fi'l-'esmâ'i'l-mu'enneseti's-semâ'iyye", *Mecelletu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye* 35 (1987 1988), 249.

⁸ Ebu'l-Berekât Kemaleddin el-Enbârî, *el-Bülğa fi'l-farkî beyne'l-muzekker ve'l-mu'ennes*, thk. Ramazan Abduttevâb (Kahire: Dâru'l-Kutubi ve'l-Veşâiki'l-Ğavmiyye, 2009), 62-86; el-İsâ, "Esâlîbu taħdîdi'l-mu'ennesi fi'l-'Arabiyye", 58.

⁹ Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *el-Muzekker ve'l-mu'ennes li Ebî Zekerriyya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ*, thk. Ramazan Abduttevâb (Kahire: Mektebetu Dâri't-Turas, 1989), 64-98.

¹⁰ Ferrâ, *el-Muzekker ve'l-mu'ennes li Ebî Zekerriyya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ*, Muhakkikin girişi: 3, 5, 37.

2. Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed es-Sicistânî (ö. 255/869), *el-Muzekker ve'l-mu'ennes*. "Kendisinde müenneslik alameti bulunmayan müennes isimler hakkında ittifak ve ihtilaf edilen hususların beyanı" şeklinde bir bölüm açmış ve burada semaî müennesleri zikretmiştir.¹¹

3. Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî (ö. 392/1002), *el-Muzekker ve'l-mu'ennes*. Eserin ilk kısmında semaî müennes kelimeler zikredilmiş, devamında ise hem müzekker hem de müennes olarak okunması câiz olan kelimeler alfabetik sıra ile ele alınmıştır. Müellif geri kalan kısımda ise üç, dört ve beş harfli müennes kelimelerin tasğirlerinin keyfiyetine değinmiştir.¹²

4. Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris er-Râzî b. Fâris (ö. 395/1004), *el-Muzekker ve'l-mu'ennes*. Eser bir mukaddime ve on bir bölümden oluşmaktadır. Mukaddimede müenneslik işaretlerinden bahsedilmiş diğer bölümlerde ise çeşitli kelimelerin müenneslik ve müzekkerlikleri ele alınmıştır. Son bölümde ise eserin yarısını teşkil eden semaî müennesler zikredilmiştir.¹³

5. Ebu'l-Berekât Kemaleddin el-Enbârî, *el-Bulğa fi'l-farqi beyne'l-muzekker ve'l-mu'ennes*. Yirmi dört sayfadan oluşan küçük hacimli bir kitaptır. Müellif eserine müzekker ve müenneslerin kısa bir tanımıyla başlamış ve müennesleri hakîkî ve gayrı hakîkî diye ikiye ayırmıştır. Gayrı hakîkî müenneslerin altında semaî müennesleri listelemiş, eserin büyük çoğunluğunu semaî müennesler oluşturmuştur. Sonrasında ise müennes isimlerin tasğirleri hususunda bilgiler vermiştir.¹⁴

Müzekker ve müenneslere dair yazılmış eserlerin dışında semaî müennesler için müstakil eserler de yazılmıştır. Bunlardan içeriklerine ulaşabildiklerimiz eserler şunlardır:

¹¹ Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed es-Sicistânî, *el-Muzekker ve'l-mu'ennes*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1997), 104-200.

¹² Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Muzekker ve'l-mu'ennes*, thk. Tarık Necm Abdullah (Cidde: Dâru'l-Beyânî'l-'Arabî, 1985), 45-99.

¹³ Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Muberrred, *el-Muzekker ve'l-mu'ennes*, thk. Ramazan Abdüttévâb - Şalâhuddîn el-Hâdi (Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezi Tehkîkî't-Turâs, 1970), 46-62.

¹⁴ el-Enbârî, *el-Bulğa fi'l-farqi beyne'l-muzekker ve'l-mu'ennes*, 62-86. Müzekker ve müenneslere dair yazılmış eserlerin listesi için bk: İbn Cinnî, *el-Muzekker ve'l-mu'ennes*, Muhakkikin girişi: 23-25; Nihat Mazlum Çetin, "Arapçada Kelimelerin Müzekkerlik ve Müenneslik Keyfiyetine Dair Müstakil Eserler", *Şarkiyat Mecmuası* 1 (2011), 89-120; Hana Güven, "Arapça'da Te'nis ve Tezkir Olgusu", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 1337-138.

1. İbnu'l-Hâcib, *el-Şaşîdetu'l-muvaşşaha bi'l-esmâ'i'l-mu'enneşeti's-semâ'iyye*. Müellif otuz dört tane semaî müenneste ittifak edildiğini zikreder. Eserde müennesliğinde ittifak edilen kelimeler, kendisinde ihtilaf edilen ama müzekker olma ihtimali düşük kelimeler ve kendisinde ihtilaf edilen ama müennesliği tercih edilen kelimeler gibi bölümler vardır.¹⁵

2. Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî, *Fi'l-'esmâ'i'l-muenneseşeti's-semâ'iyye*. Toplamda on dokuz sayfadan oluşan eserini manzum olarak kaleme almış, altmış tane semaî münnesin olduğunu zikretmiştir.¹⁶

3. Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *el-Bülğa fi'l-farķi beyne'l-muzekker ve'l-mu'enneş*. Eserine müzekker ve müenneslerin tanımlarıyla başlamakta ve müennesi hakîkî ve gayrı hakîkî olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Gayrı hakîkî müennes başlığı altında semaî müennesleri sıralamış, devamında ise müennes kelimelerin tasğirlerini işlemiştir. Eser toplamda yirmi dört sayfadan oluşmaktadır.¹⁷

4. Ahmed Rumî Akhisarî Saruhanî (ö. 1043/1633), *Semaî müennesler*. Risale öncelikle semaî müennesler hakkında genel bilgi vermiş ve devamında ise semaî müennesleri alfabetik olarak sıralamıştır. Risale beş sayfadan oluşmaktadır.¹⁸

Semaî müennesler için yazıldığını tespit ettiğimiz fakat içeriğine ulaşamayan müstakil eserler şunlardır:

1. Burhâneddin İshak b. İbrahim el-Fârâbî (ö. 350/961), *Manzume fi'l-muenneseşati's-semâ'iyye*.¹⁹

2. Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) *Risâle fi tahķiki'l-muenneseşeti's-semâ'i'*. Millet Kütüphanesi Ali Emiri koleksiyonu nr. 3752'de kayıtlıdır.²⁰

3. Muhammed b. Eyyüb el-Karaâğâcî (ö. 1290/1873), *Risâletu muenneseşeti's-semâ'i'*.²¹

¹⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Şaşîdetu'l-muvaşşaha bi'l-esmâ'i'l-mu'enneşeti's-semâ'iyye*, 39, 69-125.

¹⁶ er-Râzî, "Fi'l-'esmâ'i'l-muenneseşeti's-semâ'iyye", 249-258.

¹⁷ el-Enbârî, *el-Bülğa fi'l-farķi beyne'l-muzekker ve'l-mu'enneş*, 62-86.

¹⁸ İsmail Erken, "Ahmed Rumî Akhisarî Saruhanî ve Semaî Müennesler Adlı Risalesi", *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 4 (30 Haziran 2017), 143-147.

¹⁹ Güven, "Arapça'da Te'nis ve Tezkir Olgusu", 1338.

²⁰ Nejdî Gürkan, "Kemal Paşazâde (873/1469-940/1534)'nin Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları ve Bu Dile Yaklaşımı", *Marife Dergisi* 9/2 (Güz 2009): 140.

4. Muhammed el-Hızır Huseyn (ö. 1377/1958), *Kitâbu'l-ımtâ' fî mâ yehtâcu te'nîsuhu ilâ semâ'*.²²

5. Hâmid Sâdık Kunevbî (ö. 1408/1987), *Mu'cemu'l-muennesâti's-semâ'ıyyeti'l-'Arabiyyeti ve'd-dehîleti*.²³

Semaî müennesler konusunda İsmail Erken'in tahkik ettiği Ahmed Rumî Akhisarî'ye ait *Semaî Müennesler* risalesi haricinde ülkemizde yapılan güncel bir çalışmaya rastlayamadık. Çalışmalar genel olarak müzekker ve müennes konulu çalışmalardır.

²¹ Muhammed b. Eyyüb el-Karaâgâcî, "el-Cuz'u'l-'evvel min mahtûta "Risaletü Muennesi's-Semâ'ı'", thk. Şerif - Ahmed Züheyr er-Rahahleh, *Câmi'atu Mu'te 'İmâdetü'l-Behsi'l-'İlmî* 12/3 (2016), 101-142; Muhammed b. Eyyüb el-Karaâgâcî, "el-Cuz'u's-sânî min mahtûta "Risaletü Muennesi'-Sema'ı'", thk. Şerif - Ahmed Züheyr er-Rahahleh, *Câmi'atu Mu'te 'İmâdetü'l-Behsi'l-'İlmî* 12/4 (2016), 13-30.

²² Güven, "Arapça'da Te'nîs ve Tezkir Olgusu", 1338.

²³ Abdurrahim Şenocak, *Arap Dilinde Erillik ve Dişillik* (İzmir: Bilimadamı Yayınları, 2007), 37.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ b. SÜLEYMAN el-MANSÛRÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ ve NAHİV İLMİNDEKİ YERİ

1. Yaşadığı Dönem

1.1. Siyasi Durum

Mansûrî'nin 1722'de doksan küsur yaşında vefat ettiği bilgisinin kesinliğinden hareketle doğum tarihinin 1630-32 yılları olduğunu düşünmek mümkündür.²⁴ Bu tarihlerde Mansûrî'nin doğduğu ve ilk gençliğinin geçtiği Mısır, Osmanlı topraklarına dâhildi. Mansûrî'nin yaşadığı 17. yy. ve 18. yy. başlarında Osmanlı Devleti'nde sırası ile IV. Murad (1623- 1640), İbrahim (1640- 1648), IV. Mehmed (1648- 1687), II. Süleyman (1687- 1691), II. Ahmed (1691- 1695), II. Mustafa (1695- 1703), III. Ahmed (1703- 1730) olmak üzere yedi hükümdar görev yapmıştır.

Osmanlı Devleti'nde III. Murad (1574- 1595) döneminden itibaren başlatılan kargaşada ekonomik buhranlar ile Avrupa'da bilim- teknoloji, savaş stratejileri ve silahlarında ilerlemenin rolü büyüktür. Devleti ayakta tutan padişahın mutlak otorite kaynağı olması mefhumu 16, 17 ve 18. yüzyıllarda kafes uygulaması ve padişahlar üzerinde hâkim valide sultanlar sebebi ile bozulmuştur. Osmanlı bürokratlarından Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) bizzat içinde yaşadığı bu dönemi tegayyür ve fesâd (bozuluş ve kargaşa) dönemi olarak niteler.²⁵

Bu dönemde ekonomik sıkıntılar nedeni ile ayaklanmaya hazır İstanbul halkı ulemâyı da yanlarına alarak harekete meşrû bir anlam vermek isterdi. 1648'de Sultan İbrahim'in, 1687'de IV. Mehmed'in, 1703'te II. Mustafa'nın, 1730'da III. Ahmed'in ve 1807'de III. Selim'in tahttan indirilmeleriyle sonuçlanan ayaklanmalar bu sebeplerle çıkmıştır.²⁶

²⁴ Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *Şerhu Ferâidi'l-vefiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3351), 1a.

²⁵ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar: Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), Önsöz, 52.

²⁶ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, 63.

1618–1656 yıllarında Vâlide Kösem, IV. Murad ve Sultan İbrahim'den sonrakiler de dâhil olmak üzere sipahilere karşı yeniçeriye dayanmak, taviz vermek ve onları kollamak durumunda kalmıştır. Bu dönemde Osmanlı siyasî hayatına hâkim olan durum bu şekilde özetlenebilir.²⁷

1622'de II. Osman yeniçeriler tarafından katledilince, amcası Mustafa ikinci kez tahta çıkarılmış (1622–1623), akıl zayıflığı sebebi ile yeniden tahttan indirilince, II. Osman'ın kardeşi Kösem'in oğlu Murad tahta getirilmiştir (1623). IV. Murad tahta çıktığında 12 yaşındadır, 21 yaşına geldiğinde 1632'de yönetimi doğrudan ele alıncaya kadar Kösem Sultan idareyi üstlenmiştir.²⁸ Kösem Sultan döneminde devlet sınırlarda ağır kayıplar vermiştir. Dönemin önemli olayları arasında Kazakların İstanbul Boğazı'na inmeleri (1623), Şah Abbas'ın Bağdat'ı işgali (1624), Abaza Mehmed'in Anadolu'da ayaklanması (1628) ve 1632 de yeniçerilerin saray baskını yer alır.²⁹

1632'de yeniçerilerin saray baskını ve Veziriâzam Hâfız Ahmet Paşa'nın padişah IV. Murad'ın gözleri önünde katledilmesi üzerine Sultan Murad, Kösem Sultan'dan iktidarı devralmıştır. Anarşiyi ve kurumlardaki bozuluşu düzeltmek için ıslahata karar vermiş, dönemin önemli mütefekkir ve müellifi Koçi Bey'den bunun için destek almıştır. Devlet idaresi 17. yy. ilk yarısında asker ocakları ve harem etkisi altındaydı. Bu dönemde sultanlık otoritesini kuran tek padişah IV. Murad olmuştur. Sultan IV. Murad devletin asayişinin tamamen bozulduğu bir dönemde iktidara geçmiş, seferler ordusunun başında çıkan kudretli bir padişah olmuş vefatında içte ve dışta huzurlu bir devlet bırakmıştır.³⁰

1640 yılında IV. Murad'dan sonra tahta kardeşi İbrahim geçmiştir. Sultan İbrahim'in öldürülme korkusu ile yaşamaktan ruhsal dengesi bozuk olduğu için idare yine annesi Kösem Sultan elinde olmuştur. Bu dönemde Osmanlı tarihinin en uzun savaşı olan Girit Seferi başlamıştır.³¹

²⁷ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, 87.

²⁸ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, 69.

²⁹ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, 138, 143-145.

³⁰ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, 57, 145; Mehmet Şeker (ed.), *İslam Tarihi ve Medeniyeti- Osmanlılar Siyasî Tarihi-I-* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 12/607.

³¹ Mehmet Şeker (ed.), *İslam Tarihi ve Medeniyeti- Osmanlılar Siyasî Tarihi-II-* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 13/14-16.

Sultan İbrahim'in usulsüz harcamalarına öfkelenen yeniçeri ağaları samur ve amber vergilerine çare aramak için toplanmış sadrazam Ahmed Paşa'nın görevden alınmasını istemişlerdi. Buna karşı çıkan Sultan İbrahim'in de tahttan indirilmesini istediler. Neticede Ahmet Paşa boğduruldu, Sultan İbrahim tahttan indirilip kafes hapsine alındı. 1648 yılında IV. Mehmed 7 yaşında Büyük Valide Kösem Sultan'ın himayesinde tahta oturdu. Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesine dair itirazlar çıkınca on gün sonra 35 yaşındaki Sultan İbrahim boğularak öldürüldü.³²

7 yaşındaki IV. Mehmed'in padişah olması ile padişahın annesi Valide Hatice Turhan Sultan, Büyük Valide Kösem Sultan'ın gölgesi altında kalmış, devlet yönetimine Kösem Sultan ve Yeniçeri ağaları ortak olmuştur. Saray ağaları ise Valide Turhan sultan tarafında idiler. 2 Eylül 1651 yılı gece yarısında Kösem Sultanın adamları olan yeniçeri ağaları Turhan Sultan ve yandaşı saray ağlarını öldürmek için saraya baskın yapmışlarsa da bu tertibi önceden haber alan Turhan Sultan planı tam terse çevirmiş ve Kösem Sultan ve adamları o gece öldürülmüştür. Hatice Turhan Sultan bu başarısından sonra tek başına Valide Sultan olmuş, "Kadınlar Saltanatı" olarak anılan dönem Kösem Sultan'dan sonra Turhan Sultan ile devam etmiştir.³³

Hatice Turhan Sultan IV. Mehmed'in vâlidesi sıfatı ile devlet işlerini 1651–1656 harem ağaları ile yürütmeye başlamıştır. İdareye gelen veziriazamların ekonomik krize çözüm bulamaması, Venedik karşısında yaşanan deniz felâketi (1656) ve pâyitahtın tehlike altına girmesi üzerine Turhan Sultan kendisine tavsiye edilen Köprülü Mehmed Paşa'ya başvurdu. Veziriâzam Köprülü Mehmed Paşa tam yetkilerle devlet iktidarını ele almış ve harem ve yeniçeri iktidarı son bulmuştur. Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656 bunalımında tam yetkilerle veziriâzam olması ile devlet kalkınma dönemine girmiş, kendisinden sonra oğlu Fazıl Ahmed Paşa (1661–1676) aynı şekilde tam yetkilerle veziriâzam olmuştur.³⁴

1666 yılında Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Girit'e gönderildi. 26 yıl devam eden Girit savaşları sonunda 1669 senesinde Kandiye Kalesi teslim alındı ve böylece Girit

³² Şeker, *Osmanlılar Siyasî Tarihi-II-*, 13/18.

³³ Şeker, *Osmanlılar Siyasî Tarihi-II-*, 13/18, 20.

³⁴ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, 64, 341-342.

seferi son buldu. Sadece Fazıl Ahmed Paşa'nın Kandiye kuşatması günlerinde 245.000'e yakın kaybın verilmesi Girit adasının Osmanlı ile Avrupa Devletleri arasında yeni bir Haçlı Seferi olarak görüldüğünün kanıtıdır.³⁵

IV. Mehmed'in hastalık derecesinde av düşkünlüğü sebebi ile devlet idaresi sadrazamların eline bırakılmıştı. Devlet erkânı padişahın tahttan indirilmesini gerekli görmüş, 9 Kasım 1687 tarihinde IV. Mehmed tahttan indirilerek, yerine kardeşi II. Süleyman tahta geçirilmiştir.

Osmanlı ordusunun Uyvar'ı zapt etmesine tepki olarak Papa XI. Inosan yeni bir Haçlı ittifakına yönelmiş Avusturya imparatoru ve Lehistan kralı arasında ilk ittifak antlaşması imzalandı. Papa'nın çabaları ile Venedik ve Rusya ittifaka dâhil olmuş, böylece Osmanlı ordularını dört cephede birden savaşmaya ve 1699 Karlofça Antlaşması'nı imzalamaya mecbur eden savaşlar dizisi başlamıştır.³⁶

Fazıl Mustafa Paşa tahttan indirilen IV. Mehmed'in ve bunun oğullarından birisinin padişah olmasına karşıydı. Ulemanın da desteği ile II. Süleyman'ın kardeşi olan Şehzade Ahmed'in, II. Ahmed unvanı ile padişah olmasına karar verildi (23 Haziran 1691).³⁷

II. Ahmet 7 Şubat 1695 tarihinde vefat edince yerine ailenin en büyüğü olan II. Mustafa hiçbir zorlukla karşılaşmadan otuz iki yaşında tahta oturmuştur. 1703 yılında meydana gelen Edirne Vak'ası sonucu II. Mustafa'nın yerine III. Ahmed tahta geçirilmiştir. Osmanlı Devleti bu dönemde kuzeyde Ruslarla, batıda Venedik ve Avusturya ile doğuda İran ile mücadele etmekteydi. III. Ahmed döneminin önemli ismi sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'dır. Sadrazam ilim ve kültür alanında bir şeyler yapmak istemiş, bilim adamlarını ve şairleri etrafına toplamıştır. Müslümanlar tarafından açılan ilk matbaanın İbrahim Paşa gayreti ile açılması bu hareketin bir sonucudur. İbrahim Paşa amaçladığı bilim ve kültür hareketliliğini sağlayamamış, ekonomik krizi hafifletici yollar bulamamıştır. Dönemini daha sonra Lâle Devri olarak anılacak şekilde zevk ve eğlence ile geçirmiş 13 yıl süren bu eğlence dönemi Patrona Halil isyanı ile son bulmuştur. İhtilal neticesinde Damat İbrahim Paşa

³⁵ Şeker, *Osmanlılar Siyasî Tarihi-II-*, 13/27.

³⁶ Şeker, *Osmanlılar Siyasî Tarihi-II-*, 13/31-32.

³⁷ Şeker, *Osmanlılar Siyasî Tarihi-II-*, 13/37.

boğdurulmuş, III. Ahmed tahtı yeğeni Şehzade Mahmud'a bırakarak padişahlıktan çekilmiştir. II. Mustafa'nın büyük oğlu olan I. Mahmud 2 Ekim 1730 tarihinde padişah olmuştur.³⁸

1.2. İlmî ve Kültürel Durum

17. yy.'da şeyhülislâmların kadıların atanma ve azlinde öneride bulunma yetkisi vardı. Veziriâzâmın, padişahın yürütme yetkisinin mutlak temsilcisi olduğu gibi şeyhülislâm da dinî yetkilerin mutlak temsilcisi sayılmıştır. Bu dönemde Sultan IV. Murad'ın bozulmuş devlet kurumlarına ıstılahlar için dönemin mütefekkir ve müellifi Koçi Bey'den arzda bulunmalarını istemesi bilim adamlarına verilen önemi göstermesi bakımından burada zikredilebilir.³⁹

17. yy.'da Kadızâdeliler ile sûfî tarikatlar arasındaki kavga, Osmanlı-Türk tarihinde uzun süre devam etmiştir. Kadızâdeliler hareketinin başı Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve Mehmed Birgivî (ö. 981/1573) izinde gitmiştir. Kadızâde'nin görüşlerini benimseyen vaizler grubu Kadızâdeliler hareketinin öncüsü olmuştur. Bu dönemde esnaf ayaklanmalarında Kadızâdeli vaazlarının etkisini görülür. Kâtip Çelebi, Kadızâdelilerin iddialarına cevap vermek üzere *Mizânu'l-Hakık* isimli eserini bu dönemde kaleme almıştır. Kadızâdeliler tütün kullanmanın haram olduğuna dair fetvalar vermiş ve bu tür fetvaları saraydan destek görmüştür. IV. Murad devlet kontrolünü yaygınlaştırmak için bu fetvalara dayanarak tütün ve içki yasağından hareketle isyan çıkarabilecek çoğu kişiyi ortadan kaldırmıştır. Kadızâdeliler hareketi diye bilinen bu radikal yaklaşım elebaşlarının Köprülü Mehmed Paşa zamanında sürgün edilmeleri sonucu etkisiz kılınmıştır. Netice itibariyle bu dönemde ulemâ her türlü siyasî önlemi meşrulaştıran mercii olarak önemli bir konumdadır.⁴⁰

17. yy.'da çeşitli alanlarda çok sayıda âlim, şair ve tarihçi yetişmiştir. Medrese tahsilinin yaygınlaşması ile Türkçe yazılan kitaplar ve şiirler çoğalmıştır. Sultan IV. Murad da şiir yazar ve ilmi tartışmalara katılmaktan hoşlanırdı. Yanındaki

³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1951), 3/555-556; Şeker, *Osmanlılar Siyasî Tarihi-II-*, 13/43-63.

³⁹ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, 63, 135.

⁴⁰ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, 197, 200, 203; Şeker, *Osmanlılar Siyasî Tarihi-II-*, 13/23-24.

şairlerin sohbetinden hoşlanır devrin en meşhur şairlerinden Şeyhülislam Yahya Efendi'yi yanından ayırmazdı. Bu dönemin en büyük şairi Nef'î'dir(ö. 1044/1635). Bu dönemde önemli tarih eserleri veren müellifler de oldukça fazladır. Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi (ö. 1096/1685) bu dönemde yaşamış kültür zenginliğine önemli katkılarda bulunmuş simalardır. Bununla beraber devlet içinde anarşinin had safhada bulunduğu dönemde iktidara gelen Sultan IV. Murad otoriteyi sağlamak adına her alanda şedid önlemler almış, İznik kadısını astırmakla ilmiye sınıfının masun tutulduğu cezalardan vererek ulema içinde endişeye sebep olmuştur. Uğradığı şehirlerde pek çok kadıyı öldürten Sultan, Şeyhülislâm Ahizâde'yi öldürtmesi ile Osmanlı tarihinde Şeyhülislâm öldürten ilk padişah olmuştur.⁴¹

Sultan IV. Mehmed döneminde dikkat çeken uygulamalardan biri ulema sınıfından alınan özel vergidir. Kendilerinden özel vergi istenilen ulema, padişahın yüz çevirmişlerdir.⁴²

Sultan II. Mustafa'nın son günlerinde Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin asiler tarafından öldürülüp ayağına ip takılarak yerlerde sürüklenmesi ve Hristiyan papazlara ayin yaptırılması gibi çirkinlikler Türk tarihinde bir istisna olarak bu dönemde yaşanmıştır.⁴³

18. yy.'da Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa dönemin bilim adamlarını ve şairlerini etrafına toplamış ilim ve kültür alanında bir şeyler yapmak istemiştir. Müslümanlar tarafından açılan ilk matbaa İbrahim Paşa gayreti ile açılmıştır.⁴⁴

2. Hayatı

Kaynaklarda doğum tarihi hakkında yeterli bilgi bulunmayan müellifin tam adı Ali b. es-Seyyid Süleyman b. Abdullah el- Mansûrî, eş-Şafîî, el-Mısırî'dir. 17. yüzyılın başlarında Mısır'da doğmuştur. İsmindeki el-Mansûrî nisbesinden hareketle Mısır'ın Mansûre⁴⁵ şehrinde doğduğu tahmin edilmektedir. Yaşadığı dönemde

⁴¹ Şeker, *Osmanlılar Siyasî Tarihi-I-*, 12/606-608.

⁴² Şeker, *Osmanlılar Siyasî Tarihi-II-*, 13/31.

⁴³ Şeker, *Osmanlılar Siyasî Tarihi-II-*, 13/45.

⁴⁴ Şeker, *Osmanlılar Siyasî Tarihi-II-*, 13/58.

⁴⁵ Mansûre şehri, Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Kâmil Muhammed tarafından 616/1219 yılında Kahire ve Dimyat arasında inşa edilmiştir. Nil nehrinin kenarında, biri Üşmûn'a diğeri Dimyat'a giden iki akarsuyun arasında yer alır. Bk: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995),

Osmanlı coğrafyasında Âsitane Şeyhulkurrâlığı, Sultan Ahmet Camii Şeyhulkurrâlığı ve Kostantiniyye Reisulkurrâlığı görevlerini yapmıştır. 1134/1722 yılında İstanbul Üsküdar'da vefat etmiştir.⁴⁶

Mansûrî on yaşında iken beldesinde hafızlık eğitimini tamamlamış ve ilim tahsiline başlamıştır. Mısır'da Ezher-i Şerif Camii'nde bir müddet kalmış ve kıymetli hocalardan ilim okumuştur. Kendisi ile tebarüz ettiği kıraat ilmini Mısır'da dönemin önde gelen âlimlerinden olan Sultan el-Mezzâhî'den (ö. 1075/1664) almıştır.⁴⁷

Mansûrî 1088/1678 yılında Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın (ö. 1102/1691) daveti ile Mısır'dan İstanbul'a gitmiştir. Mısır tarihi ile kıraat ilminin yaygınlaşması için öğrenci halkaları oluşturmuş, bu derslerine kalabalık gruplar iştirak etmiştir.⁴⁸

Mansûrî, 1133/1721 yılında Hasan b. Ahmed isimli talebesine yazdığı ve kendi imzası bulunan icâzetnâmede Anadolu'ya geldikten sonra Anadolu'nun âlimleri, büyükleri, yönetici ve vezirleri ile bir araya geldiğinden, onlarla istişare ettiğinden bahsetmektedir. Özellikle Köprülü Mustafa Paşa'yı zikretmekte, onunla fıkıh, tefsir ve hadis ilmine dair müzakerelerde bulunduğunu dile getirmektedir. Ayrıca Mustafa Paşa'nın çocuklarına da hocalık yaptığını belirtir.⁴⁹

Şeyhülkurrâ Molla Mehmed Emin Efendi (ö. 1276/1859) Mansûrî için *nihirir bir âlim, büyük üstâd, manevî ve maddi feyzin menbaı eş-Şeyh Ali Mansûrî...* sözcükleri ile övgülerde bulunur. Onun kalabalık gruplara son derece kapsamlı ve açık şekilde ders okuttuğundan bahseder.⁵⁰

Mansûrî'nin *Şerhu Ferâidi'l-vefiyye* isimli eserinin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Laleli Koleksiyonunda bulunan müellif hattı nüshasının başında

5/212; Cemâleddin Muhammed b. Sâlim b. Vâsıl, *Muferricu'l-kurub fi 'ahbârî mulûki Benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl - Haseneyn Muhammed Rebî' (Kahire, 1957), 4/94.

⁴⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifîn ve esmâ'u'l-mu'ellifîn* (İstanbul: Muessetu'Târîhi'l-Arabî, 1951), 1/765; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn* (Beyrut: Dâr-u İhyâ-i't-Turâsî'l-Arabî, t.s.), 3/232, 417; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm kâmûs terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-musta'rabîn ve'l-musteşrikîn* (Beyrut: Dârul-'İlm li'l-Melâyîn, 2002), 4/292; Ömer Rıza Keşhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifîn* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1993), 2/448.

⁴⁷ Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *İcâzetnâme* (İstanbul: Süleymaniye, Raşid Efendi, 24), 95b-96b.

⁴⁸ Mehmet Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdeti'l-'irfân*, thk. Mehmet Çaba (İstanbul: Hacirveiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2021), 1/37; Ahmet Gökdemir, *Ali B. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tarihi Kurrâları* (Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 59.

⁴⁹ Mansûrî, *İcâzetnâme* (Raşid Efendi, 24), 96b-97a.

⁵⁰ Mehmet Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 1/37.

müellifin vefatı hakkında kaynaklarda zikredilmeyen ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Mansûrî için “Üstadımız, şeyhimiz” şeklinde hitap eden müstensih Hüseyin Ârifî b. Halil b. Muhammed b. Hızır el-Çorûmî, “Mansûrî doksanlı yaşlarında, 1134 yılının 13 Muharrem pazartesi günü saat yedide vefat etti, aynı gün Üsküdar mezarlığına defnedildi” kaydını düşmüştür.⁵¹

2.1. Hocaları

Ali b. Süleyman el-Mansûrî, Hasan b. Ahmed isimli talebesine yazdığı icâzetnâmede hocalarını ve onların silsilelerini zikreder. İcâzetnâmede yoğunlukla kıraat hocalarını zikretmekle beraber hadis, kelim ve muhtelif ilimler okuduğu hocalarını da kaydetmiştir.

2.1.1. Kıraat İlminde Hocaları

Şeyhü'l-Kurrâ Sultan b. Ahmed el-Mezzâhî eş-Şafîî el-Ezherî (ö. 1075/1664)

985/1578 yılında Mısır'da doğmuştur. Kurân-ı Kerîm'i ezberlemiş, birçok hocadan aklî ve naklî ilimler okumuştur. 1008/1600'de Ezher'de ilim okumaya başlamış, eş-Şâtîbîyye, ed-Durre ve et-Ṭayyibe tarikleriyle⁵² kıraat-ı aşere okumuştur. Tedrisinden sonra Ezher'de müderrislik Kahire'de de kıraat hocalığı yapmıştır. Kıraat âlimi imam eş-Şeyh Seyfuddîn b. Atâullâh, en-Nûr ez-Ziyâdî (ö. 1024/1610) ve Sâlim eş-Şibşîrî gibi hocalardan ders almıştır. 1075/1665 yılı Cemaziyelahir ayının 17'sinde vefat etmiş, *Türbetu'l-Mucâvirîn*'e defnedilmiştir. Şafîî fihkına dair *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Menhec* isimli eseri, *Mesâil ve ecvibetuha*, *el-Cevheru'l-maşûn* ve kıraat ilminde *Ecvibe 'an es'iletin veredet ileyhi fi'l-kıraat* eserlerinden birkaçıdır.⁵³

Mansûri, Sultan el-Mezzâhî'den bütün tarik ve rivayetleri ile on ve on dört kıraati okuduğunu, İmam Şâtîbî'nin (ö. 590/1194) *Şâtîbiyye (Hırzu'l-'emânî)* ve *Kaşîdetu'r-râiyye*, İbnu'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *Durre*, *Ṭayyibe* ve *Muḫaddime*,

⁵¹ Mansûrî, *Şerhu Ferâidi'l-vefiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3351), 1a.

⁵² Kıraat ilminde İmam Şâtîbî'nin *Hırzu'l-'emânî*, İbnu'l-Cezerî'nin *Durre* ve *Ṭayyibe* isimli eserleri asıl kabul edilerek oluşturulan tedris sisteminin adı bu şekilde anılır. Bk. Yavuz Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü* (Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2018), 149.

⁵³ İlyâs b. Ahmed Hüseyin el-Birmâvî, *İmtâ'u'l-Fuzalâ bi-terâci'l-kurrâ' fîmâ ba'de'l-karni's-sâmini'l-hicrî* (Suudi Arabistan: Dâru'n-Nedveti'l-'Âlemiyye, 2000), 2/135-138.

Zeynuddin el-‘Irâkî’ nin hadis ıstılahına dair (ö. 806/1404) *Elfıyye* isimli eserlerini kendisinden okuduğunu belirtir.⁵⁴

Nûreddin Ebu’z-Ziyâ Ali b. Ali eş-Şebrâmellisî (ö. 1087/ 1676)

eş-Şebrâmellisî 997/1588 yılında Mısır Şebrâmellis’de doğmuş, çocukluğunda gözlerini kaybetmiştir. Şafî fakihlerindendir. Ezher’de ilim tahsil etmiş ve sonrasında Ezher’de müderrislik yapmıştır. Şeyhü’l-Ḳurrâ Sultân b. Ahmed el-Mezzâhî, Abdurrahmân el-Mehallî (ö. 1098/1687), eş-Şihâb el-Beşbîşî (ö. 1096/1685) ve es-Seyyid Ahmed el-Hamevî(ö. 1098/1687) gibi âlimlerden ders almıştır. Dört ciltlik *Hâşiye ‘ale’l-Mevâhibi’l-ledunniyye lil-Ḳaşallânî, eş-Şemâil şerhi Hevâş ‘alâ metni’ş-Şemâil ve şerhihâ li’bni Hacer el-mekkî* ve Şafî fikhına dair *Hâşiye ‘alâ Nihâyeti’l-muhtâc* eserlerinin birkaçıdır.⁵⁵

Mansûrî, şeri ilimleri ve şeri ilimlerin akli ve nakli aletlerini, *Şâtbiyye, Durre* ve *Ṭayyibe* tariki ile kıraatleri Şebrâmellisî’den okuduğunu belirtir.⁵⁶

Ebu’l-İkrâm Muhammed b. Kâsım b. İsmail el-Bakarî (ö. 1111/1699)

1014/1606 yılında Mısır’ın *el-Mehelle* kasabasına bağlı bir köy olan *Dâru’l-Bakar*’da doğmuştur. Şafî ulemasından olup kıraat âlimidir. eş-Şeyh Abdurrahmân Ruknuddîn el-Yemenî (ö. 1050/1640) ve eş-Şeyh Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulhak es-Sinbâtî’den (ö. 980/1572) kıraat ilmi okumuştur. *Şerhu Mukaddimeti’l-ecrûmîyye, Ğunyetu’t-ṭâlibîn* ve *munyetu’r-râğibîn fi ‘ilmi’t-tecvîd* ve *el-Ḳavâ’idu’l-muḳarrara ve’l-fevâid’u-l-muḳarrara* eserlerinden birkaçıdır.⁵⁷

Mansûrî, Muhammed el-Bakarî hakkında *ittifakla zamanının son Şeyhulkurrâsı* sözleri ile övgüde bulunur ve kendisinden bütün kıraat kitaplarını okuduğunu zikreder.⁵⁸

⁵⁴ Mansûrî, *İcâzetnâme* (Raşid Efendi, 24), 95b.

⁵⁵ Muhammed b. Abdalbâkî el-Hanbelî el-Be‘lî ed-Dimeşkî, *Meşîhetu ebi’l-Mevâhib el-Hanbelî*, thk. Muhammed Mutî‘ Hâfiz (Dimaşk/Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), 79-80; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 4/314; Birmâvî, *İmtâ‘u’l-Fużalâ*, 2/135-138.

⁵⁶ Mansûrî, *İcâzetnâme* (Raşid Efendi, 24), 95b-96a-b.

⁵⁷ *Meşîhetu ebi’l-Mevâhib el-Hanbelî*, 100; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 2/60, 6/317, 7/7.

⁵⁸ Mansûrî, *İcâzetnâme* (Raşid Efendi, 24), 96a-b.

2.1.2. Hadis İlminde Hocaları

Şemseddîn Muhammed b. 'Alâuddîn el-Bâbilî (ö. 1077/1666)

1000/1592 yılında Mısır *Bâbil*'de dünyaya gelmiş, Kahire'de yaşamış ve 1077/1667'de Kahire'de vefat etmiştir. Şafî ulemasındandır. Muhaddis ve fakihtir. el-Burhân el-Leḳḳân (ö. 1041/1631), Ebu'n-Necâ Sâlim es-Senhûrî'den (ö. 1015/1606) hadis ve nahiv okumuştur. Usul, mantık, meâni ve beyân ilimlerini eş-Şihâb el-Ġanîmî ve eş-Şihâb Ahmed b. Halil es-Subkî'den (ö. 1032/1623) okumuştur. Zikredilenler dışında birçok âlimden farklı ilimler okumuştur. Kitap telifinden imtina eden bir âlim olduğu zikredilir. *el-Cihâd ve feẓâiluhu* adında bir eseri vardır.⁵⁹

Mansûrî, Şemsuddîn el-Bâbilî'den *Şahîh-i Buḥârî* ve İbn Seyyidunnâs'ın (ö. 734/1334) *Sîret* adlı eserleri okuduğunu zikreder.⁶⁰

Şihâbuddîn Ahmed b. Ahmed el-'Acemî el-Ezherî (ö. 1086/1676)

1014/1606 yılında Mısır'da doğmuş, kendi ifadesine göre ilk önce en-Nûr ez-Ziyâdî'den ders almıştır. 1027/1618'de *es-Sîre* sahibi eş-Şeyh Ali el-Halebî, eş-Şihâb el-Ġanîmî, Sultân el-Mezzâhî ve el-Burhân el-Leḳḳân gibi âlimlerden ders almıştır. 8 Zilkâde Çarşamba günü vefat etmiş ve *Maḳberatu'l-Mucâvirîn*'e defnedilmiştir. *Şerhu sulâsiyyati'l-Buḥârî*, *Risâle fi'l-âşâri'n-Nebeviyye*, *Meşîha*, *Kerâmatu'l-evliyâ* ve *Zeylu Lubbi'l-lubâb fi tahrîri'i-ensâb* eserlerinden birkaçıdır.⁶¹

Mansûrî, Şihâbuddîn el-Ezherî'den Kaştallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdu's-Şârî* isimli *Buḥârî* şerhini okumuştur.⁶²

2.1.3. Kelam İlminde Hocası

Mansûr b. Abdurrezzâk b. Sâlih et-Ṭûhî (ö. 1090/1679)

Mısır Şafî fakihlerdendir. Ezher Camii imamı olup Ezher'de ömrünün sonuna kadar uzun seneler müderrislik yapmıştır. eş-Şihâb el-Ḳalyûbî (ö. 1069/1659), Sultân

⁵⁹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/270.

⁶⁰ Mansûrî, *İcâzetnâme* (Raşid Efendi, 24), 95b.

⁶¹ Ahmed b. Ahmed el-'Acemî el-Ezherî Şihâbuddîn, *Zeylu Lubbi'l-lubâb fi tahrîri'i-ensâb* (Yemen: Taḥḳîku't-Turâs ve't-Terceme, 2011), 11.

⁶² Mansûrî, *İcâzetnâme* (Raşid Efendi, 24), 96a.

el-Mezzâhî, eş-Şems el-Bâbilî ve en-Nûr eş-Şebrâmellîsî gibi âlimlerden ilim okumuştur.⁶³

Mansûrî icâzetnâmesinde birçok hocadan kelim ilmi okuduğunu belirtmiş, yalnızca Mansûr b. Abdurrezzâk et-Ṭûhî'yi ismen zikretmiştir.⁶⁴

2.1.4. Muhtelif İlimleri Aldığı Hocaları

Mansûrî icâzetnâmesinde pek çok hocasının ismini zikretmiş fakat kendilerinden hangi ilmi okuduğunu belirtmemiştir. Onlardan bazıları:

Ebû Zekeriyâ Yahya b. Muhammed el-Mağribî eş-Şâvî el-Mâlikî (ö. 1096/1685)

Mansûrî'nin kendisinden “Arap ve Rum diyarında tanınan”⁶⁵ sözleri ile bahsettiği Ebû Zekeriyâ Yahya b. Muhammed el-Mağribî, muhaddis, müfessir, usulcû, mantıkçı, mütekellim ve nahivcidir. Doğum tarihi net olarak tespit edilememiş olmakla beraber Hicri 11. yy. başlarında Cezayir *Miliana*'da doğduğu tahmin edilmektedir. Tahsiline hafızlık eğitimi ve bazı ilimlere dair temel metinleri okumakla başlamıştır. *Miliana*'da Muhammed b. Muhammed el-Ebhelûl es-Sa'dî ve beldenin âlimlerinden hadis, fıkıh ve usul gibi ilimler okumuştur. 1074/1664'te Mısır'a gitmiş ve Sultân el-Mezzâhî, el-Bâbilî ve eş-Şebrâmellîsî'den dersler almıştır. Ezher'de fıkıh ve diğer ilimleri okumuş, bunun dışında ilim tahsili için Dımaşk'a ve *Diyar-ı Rum*'a da gitmiştir. Ahir ömründe hacca gitmek için bindiği gemide 1096/1685 yılı 20 Ramazan Çarşamba günü vefat etmiştir. *Hâşiye 'alâ 'Ummi'l-berâhîn, Fetḥu'l-mennân fi'l-ecvibeti's-şammân, Kırretu'l-'ayn fi cem'i'l-beyn ve Şerḥu't-teshîl li İbn Mâlik fi'n-naḥv* eserlerinden birkaçıdır.⁶⁶

Ahmed Abdullatîf el-Beşbişî (ö. 1096/1685)

1041/1632'de Mısır'ın *Beşbiş* beldesinde doğmuş, ilk eğitimine hafızlıkla başlamıştır. Mısır'da kıraat, fıkıh, hadis, ferâiz, Arapça, akaid, usul ve nahiv ilmlerini tahsil etmiştir. Ezher Camii'nde kıraat okutmak üzere baş müderris olarak hocası el-

⁶³ Muhammed Emin b. Fazlullah b. Muḥibbillah ed-Dımaşkî Muḥibbî, *Hulâsatu'l-'eser fi e'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 4/423; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/300.

⁶⁴ Mansûrî, *İcâzetnâme* (Raşid Efendi, 24), 96a.

⁶⁵ Mansûrî, *İcâzetnâme* (Raşid Efendi, 24), 96a.

⁶⁶ Dimeşkî, *Meşîhetu ebi'l-Mevâhib el-Ḥanbelî*, 91-92; Sa'dullâh Ebu'l-Kâsım, *Târîḫu'l-Cezâiri'g-sekâfi* (Cezayir: Dâru'l-Beşâir lin-Neşr ve't-Tevzî', 2007), 2/103-109.

Mezzâhî'nin kürsüsünü devralmıştır. Hac yapmak üzere Mekke'ye gitmiş, orada bir müddet kalıp ders okutmuş ve insanların teveccühünü kazanmıştır. eş-Şeyh Ali el-Mehallî, eş-Şeyh Hasenu'l-Bedrî, Allâme Sultân el-Mezzâhî ve eş-Şeyh Ebu'z-Ziyâ Ali eş-Şebrâmellisî'den muhtelif ilimler okumuştur. 1096/1685 Recep ayında vefat etmiştir.⁶⁷

İbrahim b. Muhammed b. Ahmed el-Birmâvî eş-Şâfiî (ö. 1106/1694)

Doğum tarihi hakkında malumat yoktur. Mısır Ğarbiyye'ye bağlı *Birmav'a* nisbetiyle Birmâvî diye anılır. Ezher'in önde gelen pek çok hocasından ders almış en çok da Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Muhammed el-Ķaylûbî'den istifade etmiştir. Kendisine müderrislik verilmiş, Ezher Camii şeyhliği yapmıştır. Çeşitli eserlere pek çok hâşiye yazmıştır onlardan bazıları: *Hâşiye 'alâ şerhi Ğâyeti't-takrîb*, *Hâşiye 'alâ şerhi'r-Rahbiyye*, *Hâşiye 'alâ şerhi Fetihî'l-vehhâb li Zekeriyâ el-Enşârî* ve *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Ķarâfi*.⁶⁸

2.1.5. Nahiv İlminde Hocaları

Mansûrî icâzetlerinde kendilerinden nahiv okuduğu hocalarını zikretmemiştir fakat Nûreddin b. Ali eş-Şebrâmellisî için sarfettiği “şeri ilimleri ve şeri ilimlerin akli ve nakli aletlerini okudum”⁶⁹ cümlesinden hareketle ondan nahiv ilmini okuduğunu anlamamız mümkündür. Aynı şekilde Mansûrî'nin hocaları arasında zikrettiği Ebû Zekeriyâ Yahya b. Muhammed el-Mağribî nahivci yönü ile ön plana çıkmıştır ve nahiv ilminin önemli eserlerine şerhleri bulunmaktadır.⁷⁰ Bu bilgilerden hareketle Mansûrî'nin Nûreddin b. Ali eş-Şebrâmellisî ve Ebû Zekeriyâ Yahya b. Muhammed el-Mağribî'den nahiv okumuş olma ihtimali düşünülebilir.

⁶⁷ Birmâvî, *İmtâ' u'l-Fuzalâ*, 2/34-35; Mansûrî, *İcâzetnâme* (Raşid Efendi, 24), 96a.

⁶⁸ Mansûrî, *İcâzetnâme* (Raşid Efendi, 24), 96a; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/67-68; Keĥhâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifîn*, 1/85; Gökdemir, *Ali B. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, 95-96.

⁶⁹ Mansûrî, *İcâzetnâme* (Raşid Efendi, 24), 95b-96a.

⁷⁰ Dimeşki, *Meşihetu ebi'l-Mevâhib el-Ĥanbelî*, 91-92; Sa'dullâh Ebu'l-Ķâsım, *Târîhu'l-Cezâiri'ş-şekâfi*, 2/103-109.

2.2. Talebeleri

Hüseyin Efendi b. Hacı Murad Erzurûmî (ö. 1163/1750)

Hüseyin b. Hacı Murad, şeyhulkurra olup Laleli Camii hatipliği yapmıştır. 1750 vefat etmiş, Eyüp Tokmakçı Mezarlığına defnedilmiştir.⁷¹ Mansûrî'den tefsir, hadis ve adı zikredilmeyen birtakım ilimler okumuştur. Mansûrî'den *Ṭayyibe* tariki ile tam bir hatim okumuş ve eğitiminin ardından Mansûrî'den icazet almıştır.⁷²

Hasan b. Ahmed

Kaynaklarda kim olduğu hakkında bilgi bulunmayan Hasan b. Ahmed, uzun süre Mansûrî'ye refakat etmiş ve Mansûrî'den sarf, aruz ve nahiv okumuştur. Kadı İyaz'ın (ö. 544/1149) *eş-Şifâ* adlı eserini bitirememiş, son kısımlarına kadar okuyabilmiştir. Mansûrî'den *Şâṭibiyye* ve *Durre* tariki ile Kurân-ı Kerîm'i baştan sona hatmetmiş, *Ṭayyibe* tariki ile iki defa hatmetmiştir. Bu eğitim sonunda Mansûrî'den icazet almıştır.⁷³

2.3. Eserleri

2.3.1. Nahiv İlmine Dair Eserleri

2.3.1.1. *el-Ferâidu'l-vefiyye bi zikri mâ lem teḥvihi'l-Elfiyye*⁷⁴

Mansûrî, İbn Malik'in (ö. 672/1274) *el-Elfiyye* adlı eserinde zikretmediği meseleleri içeren *el-Ferâidu'l-vefiyye bi zikri mâ lem teḥvihi'l-Elfiyye* isminde zeyl niteliğinde bir manzûme kaleme almıştır. Manzûmesini recez bahrinde yazmış, kitabın ismini inci, altın ve gümüş gibi madenlerin çıkarıldıktan sonra sair maddelerden ayrışması anlamına gelen *ferâidu'd-dur* anlamına gelecek şekilde isimlendirmiştir. *Ferâid*'de İbn Malik'in *el-Elfiyye*'sinde zikretmediği meseleleri eklemiş ve bu zaid meseleleri *el-Elfiyye*'ye eklemekteki amacı onu zenginleştirmektir. Bu meseleleri anlaşılması kolay ibareler ile yazmış, düzeltmeler yapmış ve bu meseleleri anlaşılması kolay olsun diye manzum formda yazmıştır. Bazı misallerin kaidelerine kısaca değinmekle iktifa etmiştir. İbn Malik'in bazı meseleleri kısaca zikrettiğini, kendisinin ise mesellerin hükmünü zikrettiğini ve onlara başka

⁷¹ Ahmet Gökdemir, *Ali B. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları* (Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 93.

⁷² Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *İcâzetnâme* (Suudi Arabistan: Muhammed b. Suud Kütüphanesi, Maḥṭûṭât, 1422), 56b.

⁷³ Mansûrî, *İcâzetnâme* (Raşid Efendi, 24), 96b-97a.

⁷⁴ Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *el-Ferâidu'l-vefiyye bi zikri mâ lem teḥvihi'l-Elfiyye* (İstanbul: Süleymaniye, Şehit Ali Paşa, 2335); Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-'ârifîn*, 1/765; Zirikî, *el-A'lâm*, 4/292.

münasebetlerle başka bablarda da tekrar değindiğini dile getirmektedir. İsmi *el-Ferâidu'l-vefiyye bi zikri mâ lem tehvîhi'l-Elfiyye* olarak belirlemiştir.⁷⁵

Eserin bir nüshası Ma'hedu'l-Mahhûtu'âtî'l-'Arabîyye- Mısır Kahire 120 (128) bulunmaktadır.⁷⁶

2.3.1.2. Şerhu Ferâidi'l-vefiyye⁷⁷

Mansûrî, *el-Ferâidi'l-vefiyye bi zikri mâ lem tehvîhi'l-Elfiyye* adlı eserine *Şerhu Ferâidi'l-vefiyye* adında detaylı bir şerh yazmıştır. Şerhinde görüş ayrılıklarına, ekollerin, nahiv ilminde otorite olmuş âlimlerin görüşlerine yer vermiş ve kendisi de tercihlerde bulunmuştur. Anlattığı konuya dair ayet, hadis ve şiirlerden istidlallerde bulunur. Hem dil hem de temel İslâm klasiklerine atıflarda bulunur. Abdurrezzak Ali Hüseyin 2021 yılında eserle ilgili yayınlanan makalesinde eserin bir bölümünü tahkik ettiğini belirtmiştir.⁷⁸

2.3.1.3. 'Urcûzetu'n-naşriyye / el-Muennesu's-semâ'iyye⁷⁹

Tezin ana konusunu teşkil eden eser hakkında ayrıntılı bilgi ilgili bölümde verilecektir.

2.3.2. Kıraat İlimine Dair Eserleri

2.3.2.1. *Tahrîru't-turuk ve'r-rivâyât/ Tahrîru't-turuk ve'r-rivâyât fi mâ teyesserâ mine'l-âyât fi vucuhî'l-kıraât/ Risâle fi Tahrîru't-turuk ve'r-rivâyât min tariķi Tayyibeti'n-Neşr fi'l-kıraâtîl-'aşr/ İrşâdu't-talebe ilâ şevahidi't-Tayyibe/ Tahrîrâtü's-Şeyh Ali el-Mansûrî 'alâ Tayyibeti'n-Neşr/ Risâle fi'l-kıraât/ Risâle fi mesâile mine'l-kıraât.*⁸⁰

⁷⁵ Mansûrî, *Şerhu Ferâidi'l-vefiyye* (Laleli, 3351), 1a-2b.

⁷⁶ Merkezü'l-Melik Fayşal, *Hazânetu't-turâş- fehras mahhûtu'ât*, ts., 98/137.

⁷⁷ Mansûrî, *Şerhu Ferâidi'l-vefiyye* (Laleli, 3351); Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-'arifîn*, 1/765; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/292.

⁷⁸ Mansûrî, *Şerhu Ferâidi'l-vefiyye* (Laleli, 3351), 1a-2b; Abdurrezzak Ali Hüseyin, “Uşûlu'n-naḥv 'inde Ali b. Süleyman el-Mansûrî fi kitâbihi 'el-Ferâidi'l-vefiyye bi zikri mâ lem tehvîhi'l-Elfiyye’”, *Mecelletu'l-Bahiş li'l-Ulumi'l-İslâmiyye bi Câmiati Felluce 2* (2021 2020), 135, 137-138.

⁷⁹ Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *'Urcûzetu'n-naşriyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 00329); Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *el-Muennesu's-semâ'iyye*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 2694/4.

Mansûrî'nin bu eseri kıraat âlimlerinden İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr ve Tayyibetü'-Neşr* kitapları etrafında oluşan tahrirat edebiyatı içerisinde yer alır. Tahrirat, kıraat ilminde kıraat tariklerini sahiplerine nispet etmek ve böylece bir vechin varit olduğu kişiden başkasına nispet edilmemesini sağlayan disiplinin adıdır. Mansûrî *Tahrîru't-turuk*'ta İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'de zikrettiği vecihlerin ötesine geçmemiştir.⁸¹

Çeşitli isimlerle farklı kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunan eser 2004 yılında *İrşâdu't-talebe ilâ şevahidi't-Tayyibe* ismiyle Cemalüddin Muhammed Şeref tarafından Mısır'da, 2010 yılında *Tahrîru't-turuk ve'r-rivâyât/Tahrirâtu'l-Mansûrî* ismiyle Halid Hasen Ebu'l-Cûd tarafından Kahire'de tahkik edilip neşredilmiştir.⁸²

2.3.2.2. *Reddu'l-ilhâd fi'l-nuḫki bi'z-zâd / el-İlhâd fi'l-nuḫki bi'z-zâd / Risâle fi'r-reddi 'alâ Buḡyeti'l-murtâd li taşhîhi'z-zâd li'l-Makdîsi/ Risâle fi'r-reddi 'alâ Ali b. Ğânim el-Makdîsi fi risâletihî'l müsemmâhu Buḡyeti'l-murtâd li taşhîhi'z-zâd.*⁸³

Mansûrî'nin “zâd” harfinin telaffuzuna dair iki eseri mevcuttur. Bunlardan birisi İbn Ğânim el-Makdîsî'nin (1004/1596) *Buḡyeti'l-murtâd li tashîhi'z-zâd* isimli eserine yazdığı reddiyedir. Mansûrî bu risâlenin mukaddimesinde bahsi geçen eserin el-Makdîsî'ye ait olmadığını ve birtakım bidat ehlinin ona nisbet ettiğini ifade eder. Risâlede “zâd” harfinin sıfat ve mahreçlerini Kur'an ilimleri açısından inceler. Eserde el-Makdîsî “zâd” harfini mufahham “dâl” ve mühmel “tâ” harfleri arasında

⁸⁰ Eserin yazma nüshalarının ayrıntılı bilgisi için bk. *Hazânetu't-turâs- fehras maḥṭûṭât*, 43/361; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifîn*, 1/765; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/292; Keḥḥâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifîn*, 2/448.

⁸¹ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî* (Ankara: Otto, 2016), 92-93.

⁸² Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *İrşâdu't-talebe ilâ şevahidi't-Tayyibe*, thk. Cemalüddin Muhammed Şeref (Tanta: Dâru's-Sahabeti li't-Turâs, 2004); Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *Tahrîru't-turuk ve'r-rivâyât/Tahrirâtu'l-Mansûrî*, thk. Halid Hasen Ebu'l-Cûd (Kahire: Mektebetü Evlâdu's-Şeyh, 2010).

⁸³ Merkezü'l-Melik Fayşal, *Hazânetu't-turâs- fehras maḥṭûṭât*, 43/357; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifîn*, 1/765; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/292.

telaffuz edilen bir harf olarak tanımlamış, bu sebeple Mansûrî kendisine reddiye yazmıştır.⁸⁴

Mansûrî'nin “zâd” harfinin telaffuzuna dair ikinci eseri ise konuyla ilgili kendisinden yazılması talep edilen eserdir. el-Mağdîsî'ye reddiye olarak yazılan eser ve “zâd” harfinin telaffuzuna dair talep doğrultusunda yazılan eser konularının aynı olmasından dolayı tek eser gibi algılanmış ve isim karışıklığı ortaya çıkmıştır.⁸⁵

İbn Ğânim el-Mağdîsî'nin *Buğyeti'l-murtâd li taşhîhi' z-zâd* isimli eserine reddiye olarak yazılan risâle 2014 yılında Ahmed Hasan İsmail Tarafından *Mecelletu 'Ulumi'l-'Arabiyye ve'l-İnsaniyye* dergisinde tahkik edilip yayınlanmıştır.⁸⁶

2.3.2.3. *Hallu mucmelâti't-Ṭayyibe fi'l-kirâât/ el-Kasîdetü'l-mühezzebe bi halli mucmelâti't-Ṭeyyibe*. Fatih Türkiye, Vakfu İbrahim 1/66, 2/53; el-Mektebetu'l-Ezheriyye, Mısır Kahire [1141] Hâlim 32830; Mektebetu'l-Harami'l-Mekkî, Suudi Arabistan, Mekke.⁸⁷

Mansûrî, bu eserini İbnu'l-Cezerî'nin *Ṭayyibetu'n-Neşr*'indeki mücmel lafızları anlaşılır hale getirmek için yazdığını dile getirir. Eserde yedi harf ruhsatını, on kıraat imamının ravi ve tariklerinin isimlerini, kıraat ilminin bazı usûl konularını ele alır. Ayrıca eseri yazarken faydalandığı kaynak kitapları da zikretmektedir.⁸⁸

⁸⁴ Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *Reddu'l-ilhâd fi'l-nuṭki bi'z-zâd*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 HK 7229/2, 16b; Ahmed Hüseyin İsmail, “Risâle fi keyfiyyeti'n-nuṭki bi'z-zâd fi'r-reddi 'alâ İbn Ğânim fi risâletihî Buğyeti'l-murtâd”, *Mecelletu'l-'Ulumi'l-'Arabiyyeti ve'l-İnsaniyyeti* 7/3 (2014), 1039.

⁸⁵ Reddu'l-ilhâd isimli risâlenin Türkiye kütüphaneleri nüshalarından Manisa nüshasının el-Mağdîsî'ye reddiye olarak yazılan nüsha olduğu, Hacı Selim Ağa nüshasının ise “zâd” harfinin doğru telaffuzuna da kendisinden yazılması istenen ayrıca bir eser olduğu tarafımızca tespit edilmiştir. Bk: Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *Reddu'l-ilhâd fi'l-nuṭki bi'z-zâd* (İstanbul: Süleymaniye, Hacı Seli Ağa, 626), 1b. Bk: Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-'ârifin*, 1/765; Keḥhâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifin*, 2/448.

⁸⁶ Ahmed Hüseyin İsmail, “Risâle fi keyfiyyeti'n-nuṭki bi'z-zâd fi'r-reddi 'alâ İbn Ğânim fi risâletihî Buğyeti'l-murtâd”, *Mecelletu'l-'Ulumi'l-'Arabiyyeti ve'l-İnsaniyyeti* 7/3 (2014).

⁸⁷ Merkezu'l-Melik Fayşal, *Ḥazânetu't-turâs- fehras maḥḥûṭât*, 43/363.

⁸⁸ Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *Hallu mucmelâti't-Ṭeyyibe* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahimEfendi, 66), 1b; Gökdemir, *Ali B. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, 118-124.

2.3.2.4. *Risâle fi't-Tekbîr*⁸⁹

Mansûrî bu risâlesinde Duhâ Sûresinin başından Bakara Sûresinin beşinci ayetine kadar okunan "Tekbîr" in tüm vecihlerini *eş-Şâhibiyye* tariki ile yedi kıraat, *ed-Durre* tariki ile on kıraat üzerinden ele aldığını belirtir.⁹⁰

2.3.2.5. *Risâle fi't-tecvîd/ el-Muqaddime fi't-tecvîd*⁹¹

Eserin yazma nüshaları Suriye/Dımaşk Mektebetü'z-Zahiriyye 307 ve Mektebetü'l-Vatikan, 3/1724 numarada kayıtlı bulunmaktadır.

2.3.2.6. *Risâle fi's-suâl ve'l-ecvibe*⁹²

Mansûrî bu risâlede kıraat ilmine dair bazı konuları âyetlerle örnekleyerek soru cevap şeklinde ve kıraat ilminin temel eserlerini referans vererek ele almıştır.

2.3.3. Diğer Eserleri

2.3.3.1. *Risâletü's-şalât*⁹³

Mansûrî risâleyi Müslümanların namazı terk etmesinden duyduğu rahatsızlık sebebi ile telif ettiğini dile getirir. Risâlede namazın vacip oluşunun delillerini ve namazın terki ile başa gelecek afetleri beyan edeceğini söyler. Risâlede tadili erkân, kavme, celse fukahanın görüşleri, muhtelif mezheplerin görüşleri ile kitap ve sünnetten namazın delillerini kaleme almıştır. Zikredilen konuları yazdıktan sonra namaz fiillerinde imamdan önce hareket edenleri ve saf sünnetlerini terk edenleri görünce imama tabi olmanın vacip oluşu ve saf sünnetini içeren bir hatime de eklediğini diler getirir.⁹⁴

2.3.3.2. *Şerh fi sıfâti Seyyidi'l-murselîn ve'l-aşerati'l-mübeşşerati ve'l-Haseni ve'l Huseyni ve 'adedi zevcâti*⁹⁵

⁸⁹ Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *Risâle fi't-tekbîr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 68); Merkezü'l-Melik Fayşal, *Hazânetü't-turâs- fehras mahtûât*, 43/364.

⁹⁰ Mansûrî, *Risâle fi't-tekbîr* (Fatih, 68), 1b.

⁹¹ Merkezü'l-Melik Fayşal, *Hazânetü't-turâs- fehras mahtûât*, 90/377.

⁹² Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *Risâle fi's-suâl ve'l-ecvibe* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 1/28).

⁹³ Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *Risâletü's-şalât*, Hacı Selim Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, 626.

⁹⁴ Mansûrî, *Risâletü's-şalât*, 626, 11a-12b.

⁹⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifîn*, 1/765; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/292.

Eserin yazma bir nüshası ABD Burniston Kütüphanesi, 232/H.2, 546/H.1 numarada kayıtlıdır.⁹⁶

3. Mansûrî'nin Nahiv İlmindeki Yeri

Ali b. Süleyman el-Mansûrî her ne kadar kıraat âlimi olarak ön plana çıkmış ise de nahiv ilminde de yetkin bir âlimdir. İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sine yazdığı *el-Ferâidu'l-vefiyye bi zikri mâ lem tehvîhi'l-Elfiyye* isimindeki zeyil ile nahiv ilmindeki yetkinliğini ortaya koymuştur. *el-Ferâidu'l-vefiyye*'ye *Şerhu Ferâidi'l-Vefiyye* isminde kapsamlı bir de şerh yazmıştır. Bu eserinden hareketle Mansûrî'nin nahivciliğinde üç önemli unsur öne çıkmaktadır: Bunlardan birincisi semâ, ikincisi kıyas ve üçüncüsü nahiv usulüdür.⁹⁷ Burada bu unsurları Mansûrî'nin *Şerhu Ferâidi'l-vefiyye* adlı eserinden örneklerle tanıtmak yerinde olacaktır.

1. Semâ: Sözlük anlamı ile “İşitilen güzel söz” anlamında kullanılan semâ Arap dilinde Suyûtî'nin (ö. 911/1505) tarifi ile “Fesahatine güvenilen kişinin sözüdür. Fesahat; Allah'ın, peygamberin sözünü ve Arap'ın bi'setten önce, bi'set sırasında ve bi'setten sonraki sözlerini de kapsar. Fesahat, dilin nazmen ve nesren bozulmaya başladığı döneme kadardır”.⁹⁸ Mansûrî semâyâ büyük önem vermiştir. *Şerhu Ferâidi'l-vefiyye* adlı eserinde bir mesele hakkında bir hücceti desteklemek için Kur'ân-ı Kerîm, hadis-i şerîf, nazım ve nesir formunda Arap sözünü getirmektedir.

Mansûrî'nin Kur'ân-ı Kerîm'den delil getirmesine örnek olarak “İnne ve kardeşleri” bâbında “Enne” edatının sıla cümlesinin başında kesralı olarak gelmesinin vacip olduğunu söylemesi ve bunu desteklemek için ﴿وَأَتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ

﴿مَفَاتِحُهُ﴾ [Kasas 28/76] ayetini delil getirmesi verilebilir.⁹⁹

Mansûrî, mütevatir ve şaz kıraatler ile de nahiv meselelerine açıklık getirmeye çalışmıştır. Nahiv mesellerini delillendirirken kıraat vecihlerinden istifade

⁹⁶ Merkezî'l-Melik Fayşal, *Hazânetu't-turâs- fehras mahtûât*, 50/590.

⁹⁷ Hüseyin, “Uşûlu'n-naḥvi 'inde Ali b. Süleyman el-Mansûrî”, 138.

⁹⁸ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), 3/2096; Celaleddin es- Suyûtî, *el-İktirâh fi usûli'n-naḥv* (Dımaşk: Dâru'l Beyrutî, 2006), 39.

⁹⁹ Mansûrî, *Şerhu Ferâidi'l-vefiyye* (Laleli, 3351), 98a; Hüseyin, “Uşûlu'n-naḥvi 'inde Ali b. Süleyman el-Mansûrî”, 138-139.

etmesine örnek olarak “İstisna” babında müstesnanın hem mansub hem de merfu okunabilmesine ﴿وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا أَمْرَاتُكَ﴾ [Hud 11/81] ayetini delil getirerek müstesnanın إِلَّا أَمْرَاتُكَ şeklinde Ebû ‘Amr (ö. 154/771) ve ibn Keşir (ö. 120/738) kıraatleri ile merfu okunabileceğini dile getirir. Kendi kıraat tercihinin ise hem mansub hem merfu olduğunu belirtir. Mansûrî, nahiv kurallarını desteklemek için olduğu kadar ekollerin ihtilafları, nahivcilerin görüşleri ve Arapların lehçelerine dair delil getirmek için de Kur’ân-ı Kerîm’den referanslarda bulunur.¹⁰⁰

Mansûrî’nin nahiv meselelerini delillendirirken faydalandığı bir diğer kaynak Hadîs-i şeriflerdir. Kur’ân-ı Kerîm ve şiire kıyasla hadislerden daha az delillendirmede bulunmuştur. “Mukârebe fiilleri” babında bu fiillerin nadir kullanım şekilleri olan عَسَايَ، عَسَاكَ ve عَسَاهُ’yu örnek verir, burada üç mezhebin olduğunu söyler ve birini zikreder: “Mukârebe fiilleri ismini nasb eden, haberini ref eden لَعَلَّ nin yerine kullanılabilir. لَعَلَّ de haberine أَنْ bitişen mukârebe fiillerinin yerine kullanılabilir. Sîbeveyh (ö. 180/796) buna şu hadisi örnek vermiştir: (لَعَلَّ بَعْضُكُمْ أَنْ يَكُونَ) ¹⁰¹”الْحَنُّ بِحُجَّتِهِ مِنْ بَعْضٍ؛ فَأَقْضِي لَهُ)

Mansûrî’nin nahiv ve lügat meselelerini delillendirmede kullandığı bir diğer kaynak ise fasih Arap kelimelerinden şiir ve nesirlerdir. “Atf-ı nesak” bâbında حَتَّى’nın tertip ifade etmeyip atıf vâvı manasına geldiğini ifade eder ve şu şiiri delil getirir:¹⁰²

رجالي حتى الأقدمون تمالؤوا ... على كلِّ أمرٍ يُورثُ المجدَ والحمدًا¹⁰³

2. Kıyas: Kıyas lügat manası ile takdir etmek, bir şeyi bir şey ile kıyas etmek, onu misli ile ölçmek ve takdir etmek demektir.¹⁰⁴ Ebu’l-Berekât Kemâluddîn el-

¹⁰⁰ Mansûrî, *Şerhu Ferâidi’l-vefiyye* (Laleli, 3351), 135a; Hüseyin, “Uşûlü’n-naḥvi ‘inde Ali b. Süleyman el-Mansûrî”, 139-141, 146.

¹⁰¹ Mansûrî, *Şerhu Ferâidi’l-vefiyye* (Laleli, 3351), 94a; Hüseyin, “Uşûlü’n-naḥvi ‘inde Ali b. Süleyman el-Mansûrî”, 149-150.

¹⁰² Mansûrî, *Şerhu Ferâidi’l-vefiyye* (Laleli, 3351), 178b; Hüseyin, “Uşûlü’n-naḥvi ‘inde Ali b. Süleyman el-Mansûrî”, 157.

¹⁰³ Beytin kime ait olduğu belli değildir. Bk: Abbâs Hasan, *en-Naḥvu’l-vâfi* (Mısır: Dâru’l-Me’ârif, ts.), 3/582.

Enbârî ulema örfünde kıyası fer olanın hükmünü aslın hükmü ile takdir etmek, bir illet ile ferî asla hamletmek ve aslın hükmünü ferde icra etmek olarak açıklar.¹⁰⁵

Mansûrî *Şerhu Ferâidi'l-Vefiyye*'de kıyastan çokça istifade etmiştir. Buna ﴿وَإِقَامَ الصَّلَاةِ﴾ [Enbiyâ 21/73] terki bindeki ıvaz illeti örnek olarak verilebilir. İbarenin aslı *وَإِقَامَةَ الصَّلَاةِ* iken muzaf-ı ileyhten dolayı *إِقَامَةَ*'deki “ة” muzaf-ı ileyhten ıvaz olarak hazf olmuştur.¹⁰⁶

3. Nahiv Usûlü: Mansûrî'nin nahivciliğinde öne çıkan üçüncü unsur ise icma' ve istishab üzerinden şekillenen nahiv usulüdür.

3.1. İcmâ: Sözlük anlamı ile bir şey hakkında kesin karar ve hüküm vermektir.¹⁰⁷ İstilahta ise Ümmet-i Muhammed'in (sav.) müctehidlerinin herhangi bir asırda herhangi bir dini mesele üzerinde ittifak etmesi olarak tanımlanır.¹⁰⁸ Nahvî icmâ, nahvin kurallarının oluştuğu dönemde nahiv âlimlerinin bir nahiv hükmünde icmâda bulunmalarıdır.¹⁰⁹

Mansûrî “Atf-ı nesak” bâbında حتى için “Cumhura göre atıf harfidir” demesi nahvî icmâya örnek olarak verilebilir.¹¹⁰

3.2. İstishâb: Sözlük anlamı olarak bir şeyin peşinden, birlikteliğinden ayrılmamak; sonrasında vaki olan bir durumda geçmiş tavrı aynıyle takınmak demektir.¹¹¹ İstilahta ise önceden sabit olan hükmü değişmesini gerektirecek bir hüküm bulunmaması sebebi ile olduğu gibi bırakmaktır.¹¹²

¹⁰⁴ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd Cevherî, *Tâcu'l-luğa ve es-Şihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar (Beyrut: Dâru'l İlm i'l Melayin, 1987), 3/976; es-Seyyid eş-Şerîf Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut -Lübnân: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1983), 181.

¹⁰⁵ Ebu'l-Berekât Abdurrahman el-Enbârî, *Luma'u'l-'edille fi 'uşûli'n-naḥv*, thk. Saîd el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1971), 93; Hüseyin, “Uşûlu'n-naḥvi 'inde Ali b. Süleyman el-Mansûrî”, 162.

¹⁰⁶ Mansûrî, *Şerhu Ferâidi'l-vefiyye* (Laleli, 3351), 157b; Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî Vd. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.), 2/319.

¹⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/681.

¹⁰⁸ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 10.

¹⁰⁹ Hüseyin, “Uşûlu'n-naḥvi 'inde Ali b. Süleyman el-Mansûrî”, 171.

¹¹⁰ Mansûrî, *Şerhu Ferâidi'l-vefiyye* (Laleli, 3351), 177a.

¹¹¹ Ebû'l-Abbâs Ḥaṭîbuddehş Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Ḥamevî el-Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-munîr fi ġaribi'ş-şerhi'l-kebir li'r-Râfi'î* (Beyrut: Mektebetu 'İlmiyye, ts.), 1/333.

¹¹² Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 22.

Mansûrî istishâbı birçok yerde kullanmıştır. Bazen aslî hükümleri zikrettiği bazen de asla muhalif hükümleri zikrettiğini görürüz. “Zarf” bâbında Basralılara göre fiil zarfı kapsadığında zarf olur, Kûfelilere göre ise zarf olmaz çünkü meful-ü bihe benzer ve kendisinde ba‘ziyet manası bulunur. Mansûrî ise bu meselede asıl olanın Basralıların görüşü olduğunu dile getirir ve ﴿فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحاً صَرْصِراً فِي أَيَّامٍ نَحْسَاتٍ لِنُذِقَهُمْ عَذَابَ﴾ في الْحَزْبِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْعَذَابِ الْآخِرَةِ أَخْرَجُوا وَهُمْ لَا يُنصَرُونَ ﴿[Fussilet 41/16] ayetini örnek vererek في harf-i cerinin ba‘ziyet manası içermediğini, asıl olanın zarfiyyet manası olduğunu ifade eder.¹¹³

Mansûrî’nin nahivciliğine dair özet olarak şunlar söylenebilir: O semâyı nahvin en önemli başvuru kaynağı kabul etmiş ve Kur’ân, hadis ve fasih Arap kelamı ile istişhâta bulunmuştur. Kur’ân-ı Kerîm, Mansûrî’nin en çok ihtimam gösterdiği birinci kaynaktır. Kur’ân’dan sonra şiir ile istişhâd ikinci sırada yer alır. Üçüncü sırada ise hadis ile istişhâd gelmektedir. Mansûrî kıyası da temel nahiv usullerinden biri kabul eder. İcmâ ve istishâbı nahiv konularının delillendirilmesinde asıl kabul etmekle beraber onlara çok az başvurmuştur.¹¹⁴

¹¹³ Mansûrî, *Şerhu Ferâidi’l-vefiyye* (Laleli, 3351), 131b; Hüseyin, “Usulu’n-naḥvi ‘inde Ali b. Süleyman el-Mansûrî”, 173.

¹¹⁴ Hüseyin, “Uşûlu’n-naḥvi ‘inde Ali b. Süleyman el-Mansûrî”, 174.

İKİNCİ BÖLÜM

ALİ b. SÜLEYMAN el-MANSÛRÎ'NİN N-NASRİYYE İSİMLİ ESERİ- TAHKİK VE TAHLİL

1. Eserin Adı ve Müellife Aidiyeti

'Urcûzetu'n-naşriyye'nin Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi nüshasının başındaki müstensih kaydında Ali b. Süleyman el-Mansûrî'ye ait olduğu açık şekilde belirtilmiştir. Müstensih, Mansûrî'yi *el-Mısrî, eş-Şafî, Konstantiniyye reisülkurrası, umdetü'l-huffâz ve kudvetü'n-nühât ve'l-lugaviyyîn* gibi sıfatlarla nitelemiş ve devamında Mansûrî'nin vefatı ve defin yeri hakkında detaylı bilgi vermiştir. Müstensihin verdiği biyografik bilgiler araştırma neticesinde ulaştığımız müellif bilgileri ile uyumludur. Risâlenin mukaddimesinde müellifin kendi ismini *Ali el-Mansûrî* olarak eserinin ismini de 'Urcûzetu'n-naşriyye olarak zikretmesi de müellife aidiyetini kesinleştirmektedir.

2. Eserin Telif Sebebi

Mansûrî eserin telif sebebi olarak girişinde şunları söylemektedir:

"*Semâî müenneslerin öğrenilmesi işitmeye dayalı olup bunların sayısı oldukça fazladır. Mükemmel ve mufassal kitapların pek azı hariç semâî müenneslerin tam bir listesini bildiren eserler yoktur*".¹¹⁵

3. Eserin Konusu ve Önemi

Eserin konusu Arap dilinin temel konularından biri olan *müenneslik* konusunun bir alt başlığı *semâî müennesler*dir. Semaî müennesler dışıl alâmetleri taşımamaları ve kurallı olmayıp işitmeye dayalı olmaları sebebi ile müzekker mi yoksa müennes mi oldukları kolaylıkla bilinemeyen kelimelerdir. Bu sebeple tam sayıları hakkında ihtilaflar bulunmaktadır. Örneğin İbnü'l-Hâcib *el-Ğaşîdetu'l-muvaşşaha bi'l-esmâ'i'l-mu'enneseti's-semâ'iyye* adlı kasidesinde semaî müenneslerin sadece otuz dördünde ittifak edildiğini belirtmiştir. Semaî

¹¹⁵ Mansûrî, 'Urcûzetu'n-naşriyye (Hacı Mahmud Efendi, 00329), 14b.

müenneslerin sayısındaki bu müphemlik sebebiyle ilk dönem âlimleri ve sonra gelenler bu kelimelerin derli toplu bir listesini çıkarmak için müstakil eserler telif etmişlerdir. Semaî müennesler için telif edilen müstakil eserlerin dışında, müzekker ve müennes isimler genelinde telif edilen eserlerde de bablar açılarak semaî müenneslere değinilmiştir.

Müellif 'Urcûzetu'n-naşriyye'de semâî müennesleri kapsamlı teliflerde dahi olmayan şekilde listelemiş, mana ve vezinlerine yer vermiştir. Semâî müenneslerin alfabetik sıralamasını bitirdikten sonra amacın hâsıl olmasını için müenneslerin bariz alametlerinden biri olan tâ-i merbûtanın (ة) yalnızca müenneslik alameti olarak kullanılmadığını belirtmek amacı ile on dört farklı kullanımına değinmiştir. Tâ-i merbuta; müzekker ile müennes arasını ayırma, çokluk manası (cem'iyet) ifade etme, bazı sıfatları te'kid etme ve müfred isimlerde müenneslik manası te'kid etmek gibi farklı manalara gelmektedir.

Bu bilgilerden yola çıkarak eserinin alanda önemli bir boşluğu dolduran müstakil eserlerden biri olduğunu söylemek mümkündür.

4. Eserin Üslubu ve Kaynakları

Mansûrî, eserini aruz vezninin recez¹¹⁶ bahriyle manzum olarak kaleme almış ve sonrasında mensur olarak şerh etmiştir. Eserde semâî müennesleri alfabetik sıra ile vermiştir. Çoğu yerde kelimenin bir veya birden çok manasına yer vermiş, bu manaların yalnızca müennes olanlarını zikretmiştir. Bazı kelimelerin vezinlerini de belirtmiş ve aynı vezin üzerinden bilindik başka kelimelerle örneklendirmiştir.

Müellif eserde semâî müennesler için kaynak olarak klasik sözlüklerden Cevherî'nin (ö. 400/1009) *es-Şihâh*, Mu'tarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib* Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Ğâmûsu'l-Muḥîṭ* ve İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânu'l-'Arab*'ından faydalanmıştır.

Müellif eserin tâ-i merbuta bahsinde Razî el-Esterâbâdî'nin *Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye* adlı eserinden faydalanmıştır. *Şerhu'r-Razî* ise konunun ele alınışında

¹¹⁶ Recez, Halîl b. Ahmed'in aruz sisteminde bir bahir adıdır. Belirli konulara tahsis edilmiş didaktik manzumelerde bu bahir kullanılmıştır. Tefîk Rüştü Topuzoğlu, "Recez", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

nahiv ilminin öncü âlimleri olan Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyh (ö. 180/796) ve Ebu Amr b. Alâ (ö. 154/771) gibi âlimleri ve Kûfe nahiv ekolünü referans göstermiştir.

5. Yazma Nüshaların Özellikleri

5.1. Hacı Mahmud Efendi Nüshası

Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi Koleksiyonu 00329 demirbaş numarası ile kayıtlı iki risâleli mecmuanın ikinci risalesidir. 14a-27b varaklar arasında yer almaktadır. Nesih hat ile 20 satırlı yazılmıştır. Başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Müstensih adı ve istinsah tarihi bulunmamaktadır.

Eserin unvan sayfasından önceki müstensih kaydında açık bir şekilde “Hâzâ risâletü *'Urcûzetu'n-naşriyye* li ahiri fahri'l-ulemâ..... Ali b. Süleyman el-Mansûrî” bilgisi yer almaktadır. Aynı müstensih kaydında devamla Ali el-Mansûrî'nin vafat tarihi ve defin yeri hakkında detaylı bilgiler vardır.¹¹⁷

5.2. Hasan Paşa Nüshası

Çorum Hasan Paşa Yazma Eserler Kütüphanesi 2694/4 demirbaş numarası ile kayıtlı nüshadır. İlk iki risâlesi matbu beş risâleli mecmuanın beşinci risalesidir. 35b-43a varakları arasında yer almaktadır. Söz başları, keşideler ve semboller kırmızı mürekkepledir. Filigranlı kâğıt üzerinde talik hat ile 25 satırlı yazılmıştır. Mecmua sırtı kahverengi sağ kapak kırmızı bez, sol kapak bordo deri kaplı, mıklepli ve şemseli uyumsuz mukavva ciltlidir. Mecmuanın çeşitli varaklarında “Vakfun alâ ehli'l'ulum es-seyyid Ahmed Feyzî müfti Çorum” ibareli vakıf mührü bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsah tarihi bulunmamaktadır. Risâlenin unvan sayfasında “bi lutfike yâ ma'bud yessir lena hayra'l-maksud” ibaresi yer almaktadır. Eserin ismi başlık olarak bulunmamaktadır.¹¹⁸

6. Tahkikte Takip Edilen Metod

Tahkik edilen risalenin Hacı Mahmud Efendi Nüshası müellif nüshasından istinsah edilmiş ve müellif nüshası ile mukabele edilip tashih edilmiş nitelikli bir

¹¹⁷ Mansûrî, *'Urcûzetu'n-naşriyye* (Hacı Mahmud Efendi, 00329), 14a.

¹¹⁸ Mansûrî, *el-Muennesus's-semâ'iyye*, 2694/4, 35b.

nüsha olduğu için asıl nüsha olarak kabul edilmiştir.¹¹⁹ Nüshalardaki ortak ifadeler korunmuş, farklı ifadelerde dil açısından en doğru olan ifadenin tercihi ve hatalı olduğu düşünülen ifadenin tashihi muhakkik tarafından yapılmıştır. Gerekli yerlerde muhakkik ilaveleri köşeli parantez içinde verilmiştir.

Neşirde Hacı Mahmut Efendi Nüshası (م) rumuzu ile Hasan Paşa nüshası (ح) rumuzu ile gösterilmiştir.

Tahkik, İSAM tahkikli neşir kriterlerine göre yapılmıştır. Ayet-i kerîmelerin sûre ve ayet numaraları metin içinde belirtilmiştir. Metinde geçen şahıs isimleri ve eserler hakkında dipnotlarda kısa tanımlayıcı bilgiler verilmiştir. Metnin imlasında günümüz Arap dilbilgisi kuralları esas alınmıştır.

7. Müellifin Eserde Takip Ettiği Yöntem

Müellif eserde takip ettiği yöntemi kendi ibaresi ile şu şekilde anlatır:

Semâi müennesleri alfabetik sıra ile yazdım. Bazı kelimelerin iki vechini de zikrettim. Manzumun ezberlenmesi daha kolay olduğundan benden bunları manzum şekilde yazmamı istediler. Müennes isim ve sıfatların birden fazla manasını zikrettim. Semaî müennesleri lugat kitaplarından dostların isteği üzerine topladım. Âlî nusreti umarak bu risaleyi 'Urcûzetu'n-naşriyye diye isimlendirdim.¹²⁰

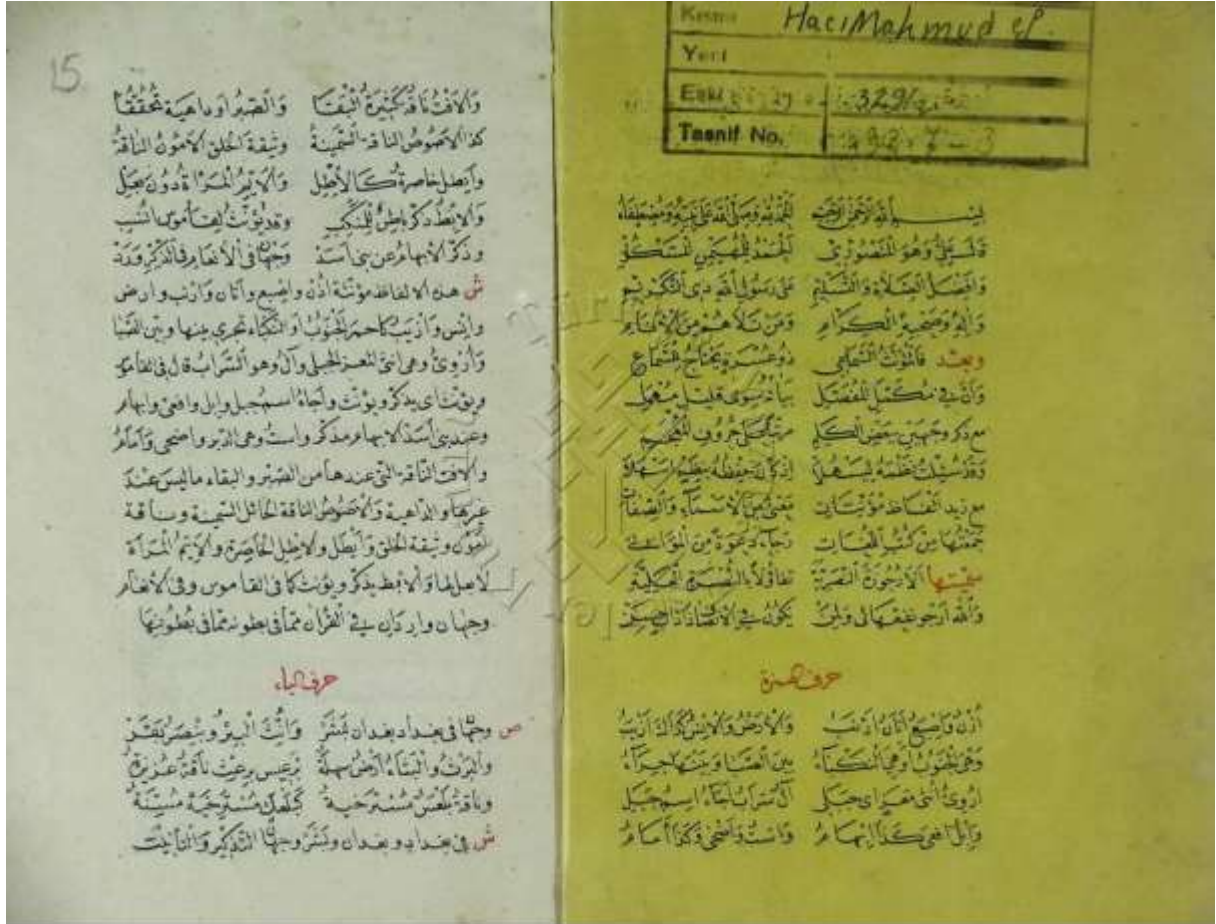
Mansûrî, eserini alfabetik bir sıra ile tasnif etmiştir. Semaî müennesliğinde ihtilaf olamayan kelimeleri “Müennestir” şeklinde ifade etmiş, ihtilaflı olanların hem müzekker hem de müennes olarak kullanıldığını belirtmiştir. Bazı kelimelerin vezin ve cemilerini zikretmiştir. Sadece müennes kelimeleri zikretmekle yetinmeyip müennes bazı sıfatlara da değinmiştir. Eserde birkaç ayet dışında alışlagelmiş nahiv üslubunda olduğu gibi kelimelerin müzekker ve müennesliğini delillendirmede ayet ve hadislerle istişhadda bulunmamıştır.

Müellif bazı kelimeler için meşhur sözlüklere atıflarda bulunmaktadır. Bu kaynaklar Cevherî'nin *es-Şihâh*'ı, Muṭarrizî'nin *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib*'i ve Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muḥîṭ*'dir. Semaî müenneslerden sonra Razî el-

¹¹⁹ Mansûrî, 'Urcûzetu'n-naşriyye (Hacı Mahmud Efendi, 00329), 27b.

¹²⁰ Mansûrî, 'Urcûzetu'n-naşriyye (Hacı Mahmud Efendi, 00329), 14b.

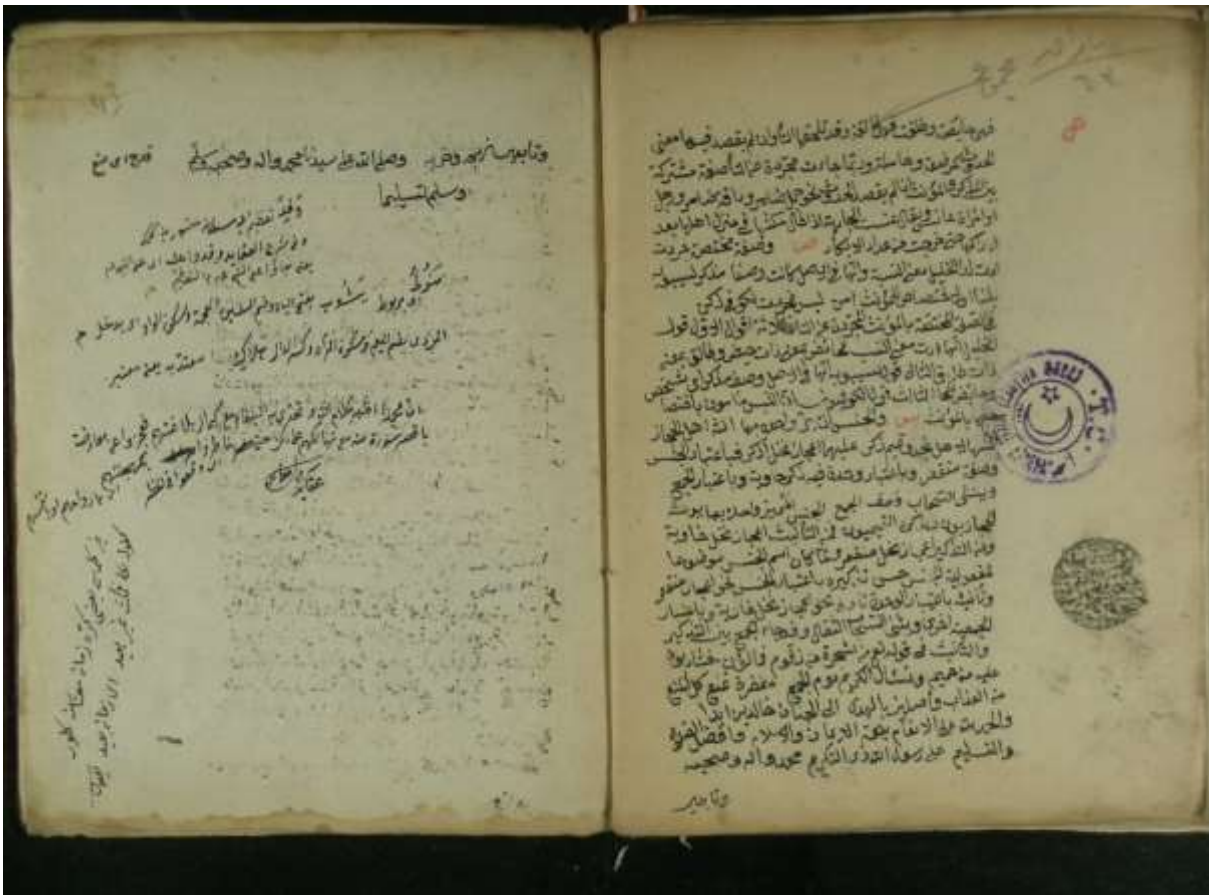
Esterâbâdî'nin *Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye* adlı eserinden tâ-i merbuta'nın on dört farklı kullanımına değinmiştir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hacî Mahmud Efendi Koleksiyonu, nr. 00329, vr. 14b-15a.

Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 2694/4, vr. 35b-36a.

Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 2694/4, vr. 42b-43a.

8. Eserin Tahlili

'*Urcûzetu'n-naşriyye* semaî müennesler ve tâ-i merbûta'nın kullanım yerleri olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Mansûrî eserinin girişinde telif yöntemi olarak bazı kelimelerin iki vechini (müzekker ve müennesliğini) zikrettiğini, kelimeleri alfabetik olarak sıraladığını, müennes lafızların isim ve sıfatlarına da değindiğini ve eserini oluşturmada lügat kitaplarından faydalandığını ifade etmektedir. Eserde alfabenin yirmi altı harfi bab başlığı olarak alfabetik bir şekilde sıralanmıştır. Bu harfler altında verilen kelimelerde ise alfabetik düzen gözetilmemiştir.

Eserde birkaç örnek haricinde, yaygın eserlerde görüldüğü gibi ayet ve şiirler ile istişhadda bulunulmamıştır. Gerekli görülen yerlerde bazı kelimelerin vezinlerine ve cemilerine değinilmiştir. Bazı kelimeler için muteber sözlüklere atıfta bulunulmuştur. Müellif çok bilindik olması dışında kelimelerin çoğuna mana vermiştir. Müellif tarafından manası verilmeyen kelimelere tahlil kısmında manayı biz verdik.

Daha önce belirttiğimiz gibi konu ile ilgili diğer eserlerde semaî müenneslerin sayısının yüzü geçmediği söylenmesine rağmen Mansûrî, bu eserinde toplam üç yüz otuz iki tane semaî müennes zikretmiştir. Bunun yanında جهّم ve ریح gibi bazı kelimelerin tüm kullanımların müennes olduğunu belirtmesiyle semaî müenneslerin üç yüz otuz iki ile de sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır.

Müellif semaî müennes kelimeleri bitirdikten sonra, Rażî el-Esterâbâdî'nin *Şerhu'r-Rażî 'ale'l-Kâfiye* adlı eserinden alıntı yaparak müennesliğin en bariz alametlerinden biri olan tâ-i merbûta'nın on dört farklı kullanımına değinmektedir. Bu farklı kullanımları zikretmesinin sebebi ise söz konusu tâ'nın mutlak manada müenneslik alameti olmadığını göstermektir. Bu kısım tetimme kabilinden olduğu için tercümesini vermekle yetindik. Bölüm Rażî el-Esterâbâdî'nin *Şerhu'r-Rażî 'ale'l-Kâfiye* adlı eserinden alındığı için gerekli yerlerde söz konusu esere işaret ettik.

Çalışmanın bu kısmında eserde geçen semaî müennes kelimeler tablolar içinde gösterilmiş, kelimelerin eserdeki sıralamasına riayet edilmiştir.

Elif Harfi (الألف):

1. أذن: Kulak.	2. إصبع: Parmak.	3. أتان: Dişi Eşek.	4. أرنب: Tavşan.
5. أرض: Yer, zemin.	6. إنس: İnsan.	7. أزيب [أحمر] Vezninde]: Cenûb (Güney) veya Cenûb ve Saba arasında esen rüzgâr.	8. أروي: Dişi dağ keçisi.
9. آل: Serap. <i>el-Ķâmûs'ta: "Müennes olarak da kullanılır" denmektedir.¹²¹ Hem müzekker hem de müennestir.</i>	10. أجااء: Bir dağ ismi.	11. إبل: Deve.	12. أفعى: Engerek yılanı.
13. إهام: Başparmak. Benî Esed'e göre müzekkerdir.	14. إست: Dübür.	15. أضحي: Kuşluk vakti.	16. أمام: Ön.
17. أفت: Diğer develerden çok daha sabırlı, hırslı ve kurnaz deve.	18. أصوص: Hamile kalmayan şişman deve.	19. أمون: Sağlam yapılı deve.	20. أيط: Ceylan.
21. إطل: Ceylan.	22. أيم: Dul kadın.	23. إبط: Koltuk altı. <i>el-Ķâmûs'ta olduğu üzere hem müzekker hem de müennes olabilir.¹²²</i>	24. أنعام: Davar. Kurân-ı Kerîm'de iki vecihle vârid olmuştur: ﴿مِمَّا فِي بُطُونِهِ﴾ [Nahl,16/66], ﴿مِمَّا فِي﴾ ﴿بُطُونِهَا﴾ [Müminûn, 23/21].

¹²¹ Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *el-Ķâmûsu'l-Muĥîṭ*, thk. Muhammed Ne'îm el-'Arkesûsî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2005), 963.

¹²² Fîrûzâbâdî, *el-Ķâmûs*, 658.

Bâ Harfi (الباء):

1. بغداد: Bağdat. Hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır.	2. بَعْدَان: Bağdat'ta konuşulan bir lügat. Hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır.	3. بَشَر: Beşer Hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır.	4. بَيْعُر: Kuyu Müennestir
5. بِنَصْر: Yüyük parmağı.	6. بَقْر: Sığır.	7. بَيْتْ: Ova.	8. بِنَاء: Ova.
9. بَرَعْت: Değerli deve.	10. بَزْعَيْت: Değerli deve.	11. بَلْعَس: Gevşek etli deve.	12. بَلْعَك: Sıska ve yaşlı deve.

Tâ Harfi (التاء):

1. تَمْر: Hurma. Cins isimdir, hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır.	2. تَرَاك: Bıçak Müennestir	3. تَيْه: İnsanın içinde kaybolduğu çöl	4. تَمْر [صُدْر] [تَمْر]: Aydın 7,8 ve 9. günleri

Sâ Harfi (الساء):

1. سَمَان: Hasırın kendisinden üretildiği bitki. Müennestir.	2. سَطَاء: Küçük hayvan, mikroorganizma. Med ve kasr (سَطَاءً) ile. Müennestir.	3. سَمْر: Meyve. Hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır.
4. سَعْلَب: Tilki. Hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır.	5. سَعْبَان: Yılan. Hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır.	6. سَمْدِي: Meme. Cemisi سَمْدِي'dur. <i>el-Ķâmûs'ta "Hem kadınlara has hem de genel olarak kullanılır" denir.</i> ¹²³

¹²³ Fîrûzâbâdî, *el-Ķâmûs*, 1266.

Cîm Harfi (الجيم):

1. جعار: Kuyuya inecek olanın sırtına bağladığı ip Kesra (ح) ile.	2. جراد: Çekirge	3. جعال: Kazanın kendisiyle ateşten indirildiği bez parçası. Kesra (ح) ile.	4. ججیل: Büyük kaya.
5. جام: Gümüş kap.	6, 7. جحيم، جهنم [عَمَلَس، جهنم] veznindedir]: Cehennem. Cehennemın tüm isimleri müennestir	8. جنّ: Cin Hem müzekker hem de müennestir.	9. جيم: Cîm harfi Bütün harflerin isimleri hem müzekker hem de müennestir.
10. جمادى: Cemaziyelevvel ve Cemaziyelahir ayları Hem müzekker hem de müennestir. Diğer ayların tümü müzekkerdir.	11. جماد: el- <i>Ḳāmūs</i> 'a göre yağmurun yağmadığı yer ve seneye, koca göbekli deveye ve sütü olmayan deveye verilen isimdir. Diz manasına gelen رُكْبَة olduğu da söylenmiştir. ¹²⁴	12. جهنم: Dibi derin kuyu. جهنم ismi buradan türemiştir.	.

Hâ Harfi (الحاء):

1. حلاق: Ölüm Müennestir.	2. حصار: Bir yıldız adı. Müennestir.	3. حرور: Gece-gündüz sıcak esen rüzgâr.	4. حمص: Bir belde adı.
5. حذب: Sırtlan veya sırtlan yavrusu.	6. حضاجر: Sırtlan veya sırtlan yavrusu.	7. حذور: Yokuş aşağı yol.	8. حانوت: Dükkân. Hem müzekker hem de müennestir.
9. حال: Hal, durum. Hem müzekker hem de müennestir.	10. حمام: Banyo. Hem müzekker hem de müennestir.	11. حَرْف: Aşırı zayıf ya da cüsseli ve şişman deve Zayıf deve kılıcın keskin kenarına	12. حنون: Esince devenin inlemesine benzeyen bir ses çıkaran rüzgâr.

¹²⁴ Fîrûzâbâdî, el-*Ḳāmūs*, 274.

		benzetilerek حرف السيف denmiştir.	
13. حرون: Avlanmak için dağ başına çıkan canlı. (Kelime, sözlüklerde zikredilen hızlı ve inatçı bir attan alınmıştır. ¹²⁵)	14. حرق: Ateş. İki fetha ile okunur.	15. حرج: Salyangoz veya uzun ve sıska deve.	16. الحاصين: İffetli kadın.
17. الحصان: İffetli kadın.	18. حاصب: Şiddetli rüzgâr.	19. سحاب [حشاد] Vezninde]: Sert yüzeyinden dolayı en ufak yağmurda yüzeyinde sel oluşan toprak.	20. حوك: Semizotu.
21. حجر: Dişi at.	22. جبل: Kurnaz.	23. حجي: Taraf, bölge. Fetha ile (ح).	24. ناقة خندكس: Yavaş yürüyüslü deve veya asil deve.
25. حرقوص: Pireye benzeyen bir canlı. Eşek arısı veya kene büyüklüğünde olup insanlara yapışır. Damme (ح) ile.	26. حلون: Tuzlu ve acı bitkilerin bulunduğu deve meralarında görülen bir canlı türü.		

Ḥâ Harfi (الحاء):

1. حمر: İçki. İçkinin tüm isim ve sıfatları müennestir. İçki için beş yüz kadar isim zikredilmiştir.	2. حنصر: Serçe parmağı. Müennestir.	3. حيل: At. Müennestir.	4. حرتق: Tavşan yavrusu. Hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır.
5. خشاش: Dağ yılanı. Ova yılanı için أفعى kullanılır.	6. حجاج: Sert esen rüzgâr veya kavisli, eğri büğrü esen rüzgâr.	7. صبور [خروس] vezninde]: İlk defa doğum yapan, sütü az olan kadın.	8. أمير [خریق] vezninde]: Deli deve veya zinakar kadın.

¹²⁵ Bk: İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 13/110.

Kesra ile (خ).			
9, 10. سفينة [خریعة خریعة vezninde], صبور [خروع vezninde]: Alımlı çalımlı kadın.	11, 12. خروق , خریق : Şiddetli ve soğuk rüzgâr.	13, 14, 15. خریدة , خرید , خُرود: El değmemiş bakire.	16. خرد: Güzel ahlaklı genç kız veya kibar genç kız. Cemîsi حود ve خودات'dur.
17. خیم: Huy ve tabiat. Kesra ile (خ).	18. حبر: Büyük su kovası, sütü değerli deve. Fetha ve kesra (خ).	19, 20. زبرج [خزعل vezninde], خزمل: Ahmak kadın.	21. خزرج: Rüzgâr veya Güney.
22. خنققیق: Kurnaz.	23. قندیل [خنظیر vezninde]: Göz kapakları ve yüz etleri sarkmış yaşlı.	24. خندریس: İçki. <i>el-Kâmûs</i> 'ta: İçki (الخم) hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır. ¹²⁶	

Dâl Harfî (الدال):

1. دزغ الحديد: Demir kalkan. Müennestir. دزغ القميص: Kadın gömleği. Müzekkerdir.	2. دبر: Arka, makat. Müennestir.	3. دار: Ev. Müennestir.	4. دلو: Kova. <i>el-Muğrib</i> ¹²⁷ ve <i>el- Kâmûs</i> 'ta ¹²⁸ hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır.
5. دو: Susuz yer.	6. دشت , دسنت: Çöl.	7. كتاب [دلات vezninde]: Hızlı koşan erkek ve dişi develer.	8. دزغ: Kalkan.
9. كتاب [دلاص vezninde]: Pürüssüz ve yumuşak tenli kadın.	10. دارس: Hayızlı kadın.	11. دزدییس: Kurnaz, yaşlı.	12. دلق: Dişleri kırılmış genç veya yaşlı deve.

¹²⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, 387.

¹²⁷ Ebû'l-Feth Nâşir b. 'Abdusseyyid ebî'l-Mekârim b. 'Alî Burhânu'd-Dîn el-Hâzemî el-Muğarrizî, *el-Muğrib fî tertibi'l-mu'rib*, thk. Mahmud Fâhûrî - Abdulhamid Muhtar (Halep: Mektebetu Usâme b. Zeyd, 1979), 167-168.

¹²⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, 658.

13. دُمُوك: Sertlik, süratli geçiş veya kendisiyle su çarkına su taşınan büyük makara.	14. دُبُور: Kibleden Doğu'ya doğru esen ağır bir rüzgâr.	15, 16. دِيدَان, دِيدَان: Gelenek.	17. دَلْقَم [رَنْج] vezninde]: Yaşlı kişi, dişleri kırılmış deve.
18. دِعْبِل: Kuvvetli ve yaşlı deve.			

Zâl Harfi (الذاء):

1. دُكَاء: Güneş. Müennestir.	2. ذِرَاع: Arşın. Müennestir.	3. ذَهَب: Altın. Hem müzekker hem de müennestir. Daha çok müzekker olarak kullanılır. <i>es-Şihâh</i> 'ta: الذهب maruftur (müzekkerdir). Bazen de müennes olur. Parçasına ذَهَبَةٌ denir. ¹²⁹	4. دُود: Sayıları 3 ile 10 arasındaki deve sürüsüne denir. Müennestir.
5. دُنُوب: Dolu kova. Müzekker olması da caizdir.	6. نَاقَةٌ دَقُون: Hareket ettiğinde çenesi ve başı gevşeyen deve.		

Râ Harfi (الراء):

1. رِيح: Rüzgâr. رِيح hariç rüzgârın tüm isimleri müennestir.	2. رَكِي: Kuyu. Müennestir.	3. رِجْل: Ayak.	4. رِجْل: Büyük çekirge topluluğu.
5. رِخْل: Dişi kuzu. Kesra, hâ (رِخْلَة) ve كَتِفْ vezni (رِخْل) ile üç şekilde de gelmektedir.	6. رَحِم: Rahim.	7. رَحِي: El değirmeni.	8. رَاح: İçki. Müennestir.

¹²⁹ Cevherî, *es-Şihâh*, 2/656.

9. رُوح: Ruh. <i>es-Şihâh</i> 'ta: Hem müzekker hem de müennestir.	10. رُعُوث: Sütanne. سُرْحُوث de aynı manadadır.	11. رَقَم: Kurnaz. Orta harfi harekeli okunur: رَقَم, ve رَقَم [كَتِف vezninde].	12. رُقُوب: Ölüm döşeğindeki kocasının vefatını bekleyen kadın, çocuğu ölen kadın.
13. سَحَاب [قَطَاش vezninde]: قَطَام gibi kadın ismidir.	14. رَقَش [نُقَش] gibidir: Yılan.	15. رَهْب: Sıska deve.	16. رَكَب: Kasık bölgesi, ferc. Orta harfi harekeli olarak okunur. Cemisi اَرْكَاب'dır.
17. إمرأة راجح ورجاح: Çok aciz kadın.	18. سَحَاب [رَدَاح vezninde]: İri kalçalı kadın, büyük kâse.	19. رَاجِح: Kocası ölünce baba evine geri dönen kadın.	

Zâ Harfi (الزاء):

1. زُوج: Zevce.	2. زَفَر: Kırba, cemaat.	3. زَرْجُون: İçki. Orta harfi harekeli olarak okunur.	4. زُج: İçki. Damme (زُ) ile.
5. زَوْرِف: Uzun bacaklı, geniş adımlı deve.	6. زَنْد: Kendisiyle ateş yakılan çubuğun üst kısmı. Alt kısmına ise زَنْدَة denir. <i>el-Ķâmûs</i> 'ta da geçtiği üzere زندتان şeklinde tesniye yapılmaz. ¹³⁰		

Sîn Harfi (السين)

İlk yedisi ittifakla müennestir. Müellif ilk yediden sonraki on iki kelimenin hem müzekker hem de müennes olduğunu söylemişse de devamında on iki değil yirmi bir kelime zikredilmiştir.

¹³⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Ķâmûs*, 285.

1. ساق: Baldır. Münnestir.	2. سَعِير: Cehennem. Münnestir.	3. سَمُوم: Gündüz esen sıcak rüzgâr. Münnestir.	4. سِن: Diş.
5. سَه: Dübür.	6. سَقَر: Cehennem.	7. سَباط: Sıtma.	8. سَلَم: Barış. Fetha ve kesra (س) ile.
9. سَلَم: Merdiven.	10. سُلطان: Hücet. <i>el-Muğrib</i> ve diğer kitaplarda zikredildiği gibi hem müzekker hem de müennes olabilir. ¹³¹	11. سَبِيل: Yol.	12. سَقَطُ النار: Ateşten saçılan kıvılcım.
13. سَرَاوِيل: Pantolon.	14. سُرَى: Gece yürüyüşü.	15. سُوَق: Pazar.	16. سِكِّين: Bıçak
17. سَاعِد: Arşın.	18. سَمَاء: Semâ. Hem müzekker hem de müennes olabilir.	19. سَخَاخ: Yumuşak ve kumsuz arazi.	20, 21: سَخَاب, سَمَط [كتاب vezninde]: Kolye.
22. سَلَم: Tek saplı kova.	23, 24: نَاقَة سِرْتَاخ, نَاقَة سِرْدَاخ: Değerli deve.	25. نَاقَة سُرْحُوب: Asil deve.	26. جَعْفَر سَرِنَج [كتاب vezninde]: Geniş arazi.
27. سَمْحَج: Uzun sırtlı dişi eşek.	28. سَجْنَجَل: Kadın. <i>el-Kâmûs</i> 'ta السَّجَل içi dolu büyük kova olup müzekkerdir denir. ¹³²		

Şîn Harfi (الشين):

1. شَعُوب: Ölüm. Münnestir.	2. شَمْس: Güneş. Münnestir.	3. شَمُوع: Hoş sohbetli, güzel ahlaklı ve şakacı cariye.	4. شَمَائِل: Şemail.
5. شَمَال: Kuzey rüzgârı.	6, 7, 8: شَرُوم, شَرِيم		

¹³¹ Muṭarrizî, *el-Muğrib fî Tertîbi 'l-Mu'rib*, 2/419.

¹³² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, 387.

شمال ise sağın zıddıdır.	شَرْمَاء: İdrar yolları birleşmiş kadın.		

Şâd Harfi (الصاد):

1. صِرَاط: Yol.	2. صُوع: Su kabı.	3. صَاع: Ölçü, miktar.	4. صَلِيف: Boyun çevresi.
5. حُدُور [صَبُوب vezninde]: İniş. الحدر: İnişli yol.	6. صُعُوب: Yokuş. صَبُوب'un zıddıdır.	7. صَيْحِد: Ayçiçeği.	8, 9. صَخْرَة صَيْحُود, صَخْرَة صَخُود: Sert kaya.
10. صُنْبُور: Tek başına kalıp kökünden kırılan hurma ağacı.	11, 12. رِيح صِرّ, رِيح صِرّ: Yüksek sesli ya da çok soğuk rüzgâr.	13. صَفَر: Kaburgalara yapışarak onları ısırın bir solucan.	

Zâd Harfi (الضاد):

1. ضِرْس: Azı dişi. Hem müzekker hem de müennestir.	2. ضُحَى: Kuşluk vakti. Hem müzekker hem de müennestir.	3. ضِعْ: Kaburga kemiği. Müennestir.	4. ضَبّ: Sırtlan, kıtlık yılı.
5. ضَّان: Koyun.	6. ضَرْبٌ: Beyaz bal.	7. ضَلْفَع: Kadın rahmi.	

Tâ (طاء) ve Zâ (طاء) Harfleri:

Birinci kelime hariç hepsi müennestir.

1. طَرِيق: Yol. Hem müzekker hem de müennestir.	2. طَاوَس: Tavus kuşu.	3. طَسْت: Tas. Cemisi طُسوس'dur.	4. طاغوت: Tağut.
5. طِبَاع: İnsanın yaratılış tabiatı.	6. طَوِيّ: Taşlarla örülmüş kuyu.	7. طَلَق: Serin gece. Aynı şekilde serin gün için de kullanılır.	8. طَبَق: Kapak.

Kesra ile.			
9. طَيْر: Kuş.	10. طامث: Hayızlı kadın.	11. ظَهْر: Zeval saati.	12. طَيْر: Emzirdiği çocuğa yakınlık duyan sütanne.

'Ayn Harfi (العين):

İlk on üç kelime müennestir. On dörtten otuz bire kadar olan kelimeler ise hem müzekker hem de müennestir.

1. عَيْن: Göz ya da pınar. Müennestir.	2. عَرُوس: Göğsün en üst kısmı ya da Mekke'nin adı.	3. عُرْس: Düğün. Damme ve kesra (ع) ile.	4. عَضُد: Güç, kuvvet.
5. عَجْز: Bir şeyin arka tarafı.	6. عَقَب: Zürriyet.	7. عُقَاب: Kartal.	8. عَيْر: Yaban eşeği.
9. عَزَا: Ay'ın menzillerinden biri.	10. عَجَم: Acem.	11. عَصَا: Sopa.	12. عِشَاء: Yatsı namazı.
13. عَنز: Keçi.	14. عَاتِق: Omuz.	15. عَسَل: Bal.	16. عَنكَبوت: Örümcek.
17. عَقْرَب: Akrep.	18. عُنُق: Boyun.	19. عَاتِق: Aklı erginleşen cariye.	20. عَسُوس: Erkeklerden uzak durmayı önemseyen kadın.
21. عَمْس: Şiddetli savaş.	22. عَيْهَل: Hızlı deve, ciddi ve asil kadın.	23. عَوَان: İnek vb. hayvanların orta yaşlıları.	24. عَتوم: Akşamları etrafa zarar veren deve.
25. عَجوز: İçki.	26. عَجول: Yavrusu ölen deve.	27. ناقة عَصُوف: Hızlı deve.	28. عَلَجُن: Arsız kadın.
29. عَيْطُمُوس: Güzel ve zarif kadın.	30. عِلْكَد: Kurnaz ve şirret yaşlı kadın.	31. عُبْسُور: Şiddetli ve hızlı deve.	

Ġayn Harfi (العين):

1. عُول: Cin, felaket. Müennestir.	2. عَنَم: Koyun. Müennestir.	3. عَمِين عَمُوس: Söyleyeni günaha sokan yalan yemin. Müennestir.	4. عَضُوب: Asık suratlı kadın, büyük deve, kızgın deve. Müennestir.
5. عَرَب: Büyük kova. Müennestir.			

Fâ Harfi (الفاء):

1. فَحْث: İşkembe. Müennestir.	2. فَهْر: Küçük taş, bir kabile ismi. Müennestir.	3. فَحْد: Uyluk.	4. فَرَس: At.
5. فَرَسَن [فَرْج زَبْرَج vezninde]: Deve gibi toynaklı hayvanlar.	6. فَأْس: Balta.	7. فَرْدُوس: Cennetin en üst kısmı.	8. فَنْطَلِكَيْس: Büyük kemer.

Ķâf Harfi (القاف):

1. قَفَا: Sırt, arka. Hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır.	2. قَلِيب: Kuyu. Hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır.	3. قَتَب: Bağırsak. Müennestir.	4. قَدْر: Tencere. Müennestir.
5. قَنَا: Mızrak. Müennestir.	6. قَلْت: Dağdaki çukur. Müennestir.	7. قُلُوص: Dişi Hubara kuşu, seyir halindeki develer. Müennestir.	8. قَوْس: Kemer, yay. Müennestir.
9. قُدُوم: Ahşap yontma aleti. Müennestir.	10. قُدَام: Ön. Müennestir.	11. قُرَيْش: Denizde yaşayan ve denizdeki sair hayvanlara galebe çalan hayvan (köpek balığı). Kureyş ismi de buradan gelmektedir.	

Kâf Harfi (الكاف):

Zikredilen tüm kelimeler müennestir.

1. كُرَاع: At, insanın dizinden aşağısı; hayvanların ise topuklarından aşağısı.	2. كَيْد: Karaciğer.	3. كَفِّ: Avuç içi.	4. كُود: Yüksek ve zorlu bir yere çıkan yol.
5. كُحْل: Gökyüzünün bir adı, bir bakla türü.	6. كَحْل: Kıtık yılı.	7. كِتَاب: Sayfa.	8. كَأْس: Bardak.
9. كَرْزَم [جَعْفَر] vezninde]: Balta.			

Lâm Harfi (اللام):

1. لَطَّى: Büyük yangın. Müennestir.	2. لُبُوس: Kalkan.	3. لُجَيْن: Gümüş.	4. لَحْم: Yemenli bir kabile.
5. لِسَان: Uzun (dil) olarak kullanılırsa müzekkerdir, Mektup ve lügat manası kastedilirse müennestir.	6. إِمْرَأَةٌ لَفُوت: Evli olduğu adamdan değil de bir başkasından çocuğu olan ve bu çocuğuna düşkün olan kadın.		

Mîm Harfi (الميم):

1. مِلْح: Tuz. Müennestir.	2. مَوْسَى: Ustura. Müennestir.	3. مَتُون: Ölüm. Müennestir.	4. مَنُجُون: Sâniye ibresi. Müennestir.
5. مِيزَان: Terazi. Müennestir.	6. مِسْك: Misk. Hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır.	7. مَثْن: Omurgaya bitişik sağ ve soldaki sinir ve etler.	

Nûn Harfi (النون):

Hepsi müennestir.

1. نار: Ateş	2. نوى: Uzaklık. Cemisi نواة şeklindedir.	3. ناب: Yaşlı deve.	4. نخيل: Hurma ağacı.
5. نبل: İstinca taşları.	6. نعم: Hayvanlar.	7. نفيس: Nefis.	8. نعل: Ayakkabı.
9. نحل: Arı.	10. خلق: Yaratma.	11. نوب: Arı.	12. ندح: Geniş arazi. Çok geniş arazi manasına gelen مندوحة de bu kelimededir.
13. نصه: Orta yaşlı kadın.	14. نشر: Seri rüzgâr.	15. نفر: Topluluk.	16. نيطل: Kap veya zeki, kurnaz.

Vâv Harfi (الواو):

1. وحش: Vahşi hayvan.	2. وعك: Sıtma.	3. وراء: Arka.	4. وغي: Savaş.
5. ورك: Kalça.			

Hâ Harfi (هـ):

1. هجر: Hicret, ayrılık. Hem müzekker hem de müennes olarak kullanılır.	2. حذور [هبوط] vezninde]: Engebeli arazi. Müennestir.	3. هرئت: İdrar yolları birleşen kadın.	4. هيئف: Yemenden gelen sıcak rüzgâr. Bitkileri kurutur, suları azaltır ve hayvanları susatır.

Yâ Harfi (الياء):

1. يَمِين: Sağ. Tüm manaları ile müennesdir.	2. يَد: El.	3. يَسَار: Sol el.	4. يُعْرَب: Bir kabile adı.
5. يُوح: Güneşin isimlerinden biri. يُوحى vezninde فُعلَى da denir.			

Tâ-i Merbûta'nın (ة) Manaları:

1. Müzekker ve müennes kelimeleri ayırması:

1.1. İsm-i fail, ism-i meful, sıfat-ı müşebbehe ve ي'li ism-i mansub'a dâhil olması: ضارب, منصوره, منصورة, حسنة ve بصريّة gibi. Müenneslik için dâhil olmuştur.

1.2. Camid isimlere dâhil olması: رَجُلَة, إنسانة ve غلامه gibi. Bu camit isimler çok az sayıdaki semai isimlerdir. Müenneslik için dâhil olmuştur.

1.3. رِبعَة (orta boylu) ve يَفعة (ergen)'e ise hem müzekker hem de müennes için dâhil olur. Çünkü bu kelimeler kişinin değil de nefsin sıfatıdır.¹³³

2. Mahkuk ve masdar kelimelerin cinslerinin ayrımlarını göstermede kullanılır:

2.1. Mahlûk kelimelerin müfred ve cemi ayrımlarında: نخل (cemi) - نخلة (müfred), تمر, تمرة - نخل, نخله gibi.

2.2. Masdar kelimelerin türlerinde: ضَرَب mimsiz masdar, ضَرَبَة masdar-ı binâ-i merre.

¹³³ Razî el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye*, thk. Yusuf Hasan Ömer (Libya: Câmi'atu Kâr Yûnus, 1975), 3/324-325.

7. Müntehe'l-cumû' kelimelere dâhil olup bu cemilerin son harflerinden bir önceki mahzûf ي harfine bedel olarak gelmesi. ججاجيح - ججاجحة - زناديق - زنادفة - فرازين ve فرازين - فرازنة gibi.¹³⁹

8. Cemilerin müenneslerini tekid etmek için kullanılması. Dâhil olması vacib ve caiz olmak üzere ikiye ayrılır:

8.1. Vacib olduğu yerler: أفعلة - أفعلة ve أفعلة - أفعلة bablarında.

8.2. Caiz olduğu yerler:

8.2.1. فعالة - فعالة babı. Bazen aynı babdan gelen ججارة ve ذكارة'de olduğu gibi lazımlı olur.

8.2.2. فغولة - فغولة ve فغولة - فغولة'de. Bazen de aynı babdan gelen غمومة ve حؤولة gibi kelimelerde lazımlı olur.

8.2.3. صياقلة ve ملائكة gibi bazı cem'u'l-aksâ kelimelere dâhil olur, lazımlı değildir.¹⁴⁰

9. أروية ve نعجة , ناقاة gibi münferid isimlere dâhil olarak müennes manalarını tekid eder. Bazen de عجزو gibi sıfatlara dâhil olarak sıfatın müennesliğini tekid eder fakat burada lazımlı değildir.¹⁴¹

10. Herhangi bir mana için olmayıp sadece غرفة , ظلمة , ملحفة ve عمامة gibi kelimelerde lafzî müenneslik ifade eder.¹⁴²

11. Bazı illetli fiillerde عدة ve زنة şeklinde fâel fiilin yerine kullanılır. Bazen de كنة ve ظنة'de olduğu gibi lamel fiilin yerine kullanılır.¹⁴³

¹³⁸ Esterâbâdî, Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye, 3/327-328.

¹³⁹ Esterâbâdî, Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye, 3/328.

¹⁴⁰ Esterâbâdî, Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye, 3/328.

¹⁴¹ Esterâbâdî, Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye, 3/328.

¹⁴² Esterâbâdî, Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye 3/328.

¹⁴³ Esterâbâdî, Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye, 3/328.

12. *يا أبت* ve *يا أمت*'de izafet *'i*'sının yerine kullanılır.¹⁴⁴

13. Bir kelimenin aslının sıfat olup sonradan isme aktarıldığının emaresi ve - mevsufuna ihtiyaç duymadan- sıfat vasfının galip olduğunun alameti olarak gelmesi. (السَّائِمَةُ المذبوحة: (sıfat ve mevsuf hali: الشَّاةُ المنطوحة) ve ذبيحة (sıfat ve mevsuf hali: الشَّاةُ المذبوحة) kelimelerinde olduğu gibi. ة bu gibi yerlerde çoğunlukla lazımi değildir.¹⁴⁵

14. Ebû Amr b. Âlâ (ö. 154/771), ة'nın bazen *حبارى*'nin tasgiri olan *حبيّرة* ve *الغيزا*'nın tasgiri olan *لُعْبِغِزَة* gibi kelimelerde tesniye elifinden ivaz olarak geldiğini söyler. Onun dışındaki bazı âlimlere göre ise tesniye elifinin yerine kullanılmayıp *الحبيّز* denir.¹⁴⁶

Sıfatlarda asıl olan müzekker ve müenneslerinin ayrılmasıdır. Kendisinde hudus manası kastedilmiyorsa *فاعل* ve *مفعول* kalıplarındaki sıfatlara *طالق*, *حائض* ve *مرضع* örneklerinde olduğu gibi genellikle ة dâhil olmaz. Hudus manası kastedilirse ة lazımi olur ve dâhil olur. Müzekker ve müennesin ortak sıfatlarında hudus manası kastedilmezse ة dâhil olmaz. *رجل أو امرأة عانس* ve *جمل أو ناقة ضامر* gibi.¹⁴⁷

ة'den soyutlanmış, müennese has sıfatlarda üç görüş vardır:

1. Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) görüşüdür: Bu kelimeler nispet manası taşıdığından dolayı ة eklenmez. *طالق* ve *حائض* şeklinde kullanılır. Çünkü bu kelimeler nispet manasından dolayı *ذات طلاق* ve *ذات حيض* anlamına gelmektedir.

2. Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) görüşüdür: Bu kelimeler aslında müzekker sıfatlardır. *شخص طالق* ve *حائض* şeklindedir. Müennes olmadıklarından ة eklenmez.

¹⁴⁴ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye*, 3/329.

¹⁴⁵ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye*, 3/329.

¹⁴⁶ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye*, 3/329.

¹⁴⁷ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye* 3/329-330.

3. Kûfe ehlinin görüşüdür: Bu kelimeler müenneslere has olduklarından ۛ eklenmese de bir karışıklık olmayacaktır. Müennes oldukları malumdur.¹⁴⁸

Ehl-i Hicaz ve Temîmîlere göre müfredi ۛ'lı cins isimler:

Ehl-i Hicaz'a göre müfredi ۛ'lı cins isimlerin cemileri müennestir. ﴿أَعْجَازُ نَخْلٍ حَاوِيَةٍ﴾ [Hâkka, 69/8] ayetini delil getirirler. Temîmîlere göre ise müzekkerdir. ﴿أَعْجَازُ نَخْلٍ﴾ [Kamer, 54/20] ayetini delil getirirler.¹⁴⁹

Müennes cins isim, akıl sahibi bir cins isim için vaz olunmuşsa (hurma kütüğü akıl sahibi insana benzetildiğinden) ﴿أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْفَعِرٍ﴾ [Kamer, 54/20] şeklinde müzekker; müfred olması hasebiyle ﴿أَعْجَازُ نَخْلٍ حَاوِيَةٍ﴾ [Hâkka, 69/8]'deki gibi bazen müennes; cemi olması hasebiyle de ﴿وَيُنشِئُ السَّحَابَ الثِّقَالَ﴾ [Ra'd, 13/12] şeklinde müzekker okunması uygun görülmüştür. Cemi bir kelime hem müzekker hem de müennes olabilir. ﴿مِنْ شَجَرٍ مِنْ زُفُورٍ فَمَالُؤُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ﴾ [Vakıa, 56/52, 53, 54] ayetlerinde olduğu gibi hem müzekker hem de müennes zamirlerle gelmiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye*, 3/329-330.

¹⁴⁹ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye*, 3/325.

¹⁵⁰ Mansûrî, *'Urcûzetu'n-naşriyye* (Hacı Mahmud Efendi, 00329), 23b-27b.

SONUÇ

Ali b. Süleyman el-Mansûrî, eserlerinin muhtevasından da anlaşılacağı üzere kıraatçi kişiliği ile ön plana çıkmışına rağmen İbn Mâlik et-Ṭâî'nin nahiv ilmin başyapıtlarından olan *el-Elfiyye*'sine zeyil ve şerh yazacak; semaî müennesler gibi kaidersiz bir konuda eser vermiş nahiv âlimlerinden daha hacimli bir eser verecek düzeyde nahiv ilminde yetkinlik sahibi bir âlimdir.

Arap dilinde müzekker ve müennes kavramlarının önemli bir yeri vardır. Müzekker kelimeler asıl itibarıyla kuralsız olup herhangi bir alametleri yoktur. Müennes kelimeler ise müzekkerlerden ayrılabilmek için bazı kurallara sahiptir. Semaî müennesler ise müenneslere dâhil olup müzekker gibi alametsizdir. Müennes olduklarının bilinmesi işitmeye bağlıdır. Bu bakımdan bilinmeleri güç olacağından bu kelimelerin derli toplu bir şekilde ele alınması ilim talipleri için büyük kolaylık olacaktır. Nitekim Mansûrî de kendisine bu yönde bir talep geldiğinden esrini kaleme aldığını bildirmektedir.

Müellif semaî müennesler özelinde yazdığı bu eserinde toplamda 332 tane semaî müennes kelime zikretmiştir. Eserin telifinde muteber sözlüklerden faydalanmış, semaî müennes olduğunda ihtilaf olmayan kelimeleri belirtmiş, kelimelerin müzekker kullanımı varsa buna değinmiştir. Eserde semaî müennesler çeşitlilik göstermekle birlikte başta deve ve kadın olmak üzere rüzgâr ve kuyu isimleri, su kapları, cehennem ve içki isimleri en fazla isim çeşitliliğine sahip kelimeler olarak gözlemlenmiştir.

Mansûrî'ye göre kendi zamanına kadar mufassal nahiv eserleri de dâhil olmak üzere semaî müenneslere dair yeterli bir eser telif edilmemiştir. Bu sebeple alandaki boşluğu kendisi doldurmaya çalışmıştır. Kendisinin son dönem âlimlerinden olması ve semaî müenneslere dair eser telif etmesi konunun güncelliğini koruduğunu göstermektedir. Eserin tahkik edilerek ilim ehlinin istifadesine sunulmasını amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetu'l-ârifîn ve esmâ'u'l-mu'ellifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Muessetu'Târîhi'l-Arabî, 1951.

- *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn*. Beyrut: Dâr-u İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî, t.s.

Birmâvî, İlyâs b. Ahmed Hüseyin. *İmtâ'u'l-Fuzalâ bi-terâci'l-kurâ' fîmâ ba'de'l-ğarni's-şâmini'l-hicrî*. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'n-Nedveti'l-Âlemiyye, 2000.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcu'l-luğâ ve es-Şihâhu'l-'Arabîyye*. thk. Ahmed Abdülgafur Attar. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l İlm i'l Melayin, 4. Basım, 1987.

Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed. *et-Ta'rifât*. Beyrut - Lübnân: Dâru'l Kütübi'l İlmîyye, 1983.

Çetin, Nihat Mazlum. "Arapçada Kelimelerin Müzekkerlik ve Müenneslik Keyfiyetine Dair Müstakil Eserler". *Şarkiyat Mecmuası* 1 (2011), 89-120.

Dimeşkî, Muhammed b. Abdulbâkî el-Hanbelî el-Be'li. *Meşîhetu ebi'l-Mevâhib el-Hanbelî*. thk. Muhammed Mutî' Hâfiz. 1 Cilt. Dımaşk/Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

Durmuş, İsmail. "Müzekker ve Müennes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/243-245. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ebu'l-Kâsım, Sa'dullâh. *Târîhu'l-Cezâiri's-sekâfi*. 10 Cilt. Cezayir: Dâru'l-Besâir lin-Neşr ve't-Tevzî', 2007.

Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahman. *Luma'u'l-'edille fî 'uşûli'n-nahv*. thk. Saîd el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1971.

- *el-Bülğa fi'l-farqi beyne'l-muzekker ve'l-mu'enneş*. thk. Ramazan Abdu'ttevâb. Kahire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2009.

Erken, İsmail. "Ahmed Rumî Akhisarî Saruhanî ve Semaî Müennesler Adlı Risalesi". *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 4 (30 Haziran 2017), 135-150.

Esterâbâdî, Razî. *Şerhu'r-Razî 'ale'l-Kâfiye*. thk. Yusuf Hasan Ömer. 4 Cilt. Libya: Câmi'atu Kâr Yûnus, 1975.

Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad. *el-Muzekker ve'l-mu'ennes li Ebî Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ*. thk. Ramazan Abdüttevâb. Kahire: Mektebetu Dâri't-Turas, 2. Basım, 1989.

- *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Aḥmed Yûsuf Necâtî Vd. Mısır: Dâru'l-Mısıryye, ts.

Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Ḥaṭîbuddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Ḥamevî. *el-Miṣbâhu'l-munîr fî ġarîbi's-şerḥi'l-kebîr li'r-Râfi'î*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu 'İlmiyye, ts.

Fırat, Yavuz. *Tecvîd ve Kıraat İlmî Terimleri Sözlüğü*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2018.

Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-Muḥît*. thk. Muhammed Ne'im el-'Arkesûsî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 8. Basım, 2005.

Gökdemir, Ahmet. *Ali B. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâleri*. Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Gürkan, Nejdî. “Kemal Paşazâde (873/1469-940/1534)'nin Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları ve Bu Dile Yaklaşımı”. *Marife Dergisi* 9/2 (2009): 135-165.

Güven, Hana. “Arapça'da Te'nis ve Tezkir Olgusu”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 1333-1354.

Ḥamevî, Yâkût. *Mu'cemu'l-buldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Hasan, Abbâs. *en-Naḥvu'l-vâfi*. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 15. Basım, ts.

Hüseyn, Abdurrezzak Ali. “Uşûlu'n-naḥv 'inde Ali b. Süleyman el-Mansûrî fi kitâbihi 'Şerḥu Manzûmeti'l-Ferâidi'l-vefiyye bi zikri mâ lem teḥvihi'l-Elfiyye””. *Mecelletu'l-Bahiğ li'l-Ulumi'l-İslâmiyye bi Câmiati Felluce* 2 (2021 2020), 134-181.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Muzekker ve'l-mu'ennes*. thk. Tarık Necm Abdullah. Cidde: Dâru'l-Beyâni'l-Arabî, 1. Basım, 1985.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1993.

İbn Vâsıl, Cemâleddin Muhammed b. Sâlim. *Muferricu'l-kurub fi 'aḥbârî mulûki Benî Eyyûb*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl - Haseneyn Muhammed Rebî'. 5 Cilt. Kahire, 1957.

İbn Ya'îş, Ebu'l-Beḳâ Ya'îş b. Ali. *Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemaḥşerî*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemaluddin b. Osman b. Ebî Bekr b. Yûnus. *el-Ḳaşıdetu'l-muvaşşaha bi'l-esmâ'i'l-mu'enneseti's-semâ'iyye li'İbni'l-Hâcib*. thk. Tarık Necm Abdullah. 1 Cilt. Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1. Basım, 1985.

İnalçık, Halil. *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar: Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

İsâ, Fayşal Sâlim. "Esâlibu tahdîdi'l-müennesi fi'l-Arabiyye". *Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye li Buhûsi'l-İnsâniyye*, 51-72.

İsmail, Ahmed Hüseyin. "Risâle fi keyfiyyeti'n-nuṭki bi'z-zâd fi'r-reddi 'alâ İbn Gânim fi risâletihî Buḡyetu'l-murtâd". *Mecelletu'l-'Ulumi'l-Arabiyyeti ve'l-İnsaniyyeti* 7/3 (2014), 1039-1111.

Karaâgâcî, Muhammed b. Eyyüb. "el-Cuz'u'l-'evvel min maḥṭûta "Risaletu Muennesi's-Semâ'î'". thk. Şerif - Ahmed Züheyr er-Rahahleh. *Câmi'atu Mu'te 'İmâdetu'l-Behsi'l- 'İlmî* 12/3 (2016), 101-142.

Karaâgâcî, Muhammed b. Eyyüb. "el-Cuz'u's-sânî min maḥṭûta "Risaletü Müennesi's-Semâ'î'". thk. Şerif - Ahmed Züheyr er-Rahahleh. *Câmi'atu Mu'te 'İmâdetu'l-Behsi'l- 'İlmî* 12/4 (2016), 13-30.

Keḥḥâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1993.

Mansûrî, Ali b. Süleyman. *el-Ferâidü'l-vefiyye bi zikri mâ lem teḥvihi'l-Elfiyye*. İstanbul: Süleymaniye, Şehit Ali Paşa, 2335.

- *el-Muennesus's-semâ'iyye*. Çorum: Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 2694/4.

- *Hallu mucmelâti 't-Ṭeyyibe*. İstanbul: Süleymaniye, İbrahim Efendi, 66.
- *İcâzetnâme*. İstanbul: Süleymaniye, Raşid Efendi, 24.
- *İcâzetnâme*. Suudi Arabistan: Muhammed b. Suud Kütüphanesi, Mahtûtât, 1422.
- *İrşâdu 't-talebe ilâ şevahidi 't-Ṭeyyibe*. thk. Cemalüddin Muhammed Şeref. Tanta: Dâru's-Sahabeti li't-Turâs, 2004.
- *Reddu 'l-ilhâd fi 'l-nuṭki bi 'z-zâd*. Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 HK 7229/2.
- *Reddu 'l-ilhâd fi 'l-nuṭki bi 'z-zâd*. İstanbul: Süleymaniye, Hacı Seli Ağa, 626.
- *Risâle fi 's-suâl ve 'l-ecvibe*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 1/28.
- *Risâle fi 't-tekbîr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 68.
- *Risâletu 's-salât*. İstanbul: Hacı Selim Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, 626.
- *Şerhu Ferâidi 'l-vefiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3351.
- *Tahrîru 't-turuḡ ve 'r-rivâyât/Tahrîrâtu 'l-Mansûri*. thk. Halid Hasen Ebu'l-Cûd. Kahire: Mektebetü Evlâdu'ş-Şeyh, 2010.
- *'Urcûzetu'n-naşriyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 00329.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto, 2016.
- Mehmet Emin Efendi. *'Umdetü 'l-hullân fi izâhi Zübdeti 'l-'irfân*. thk. Mehmet Çaba. 2 Cilt. İstanbul: Hacıveiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2021.
- Merkezu'l-Melik Faysal. *Hazânetu 't-turâs- fehras maḥtûtât*, ts.
- Meylânî, Muhammed b. Abdurrahim el-Ömerî. *Şerhu 'l-Muğni*. thk. Mehmet Can. İstanbul: Şefkat Yayıncılık, 4. Basım, 2018.
- Muhibbî, Muhammed Emin b. Fazlullah b. Muhibbillah ed-Dımaşkî. *Hulâsatu 'l-'eser fi e 'yâni 'l-ḡarni 'l-hâdi 'aşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Muṭarrizî, Ebû'l-Feth Nâşir b. 'Abdusseyyid ebî'l-Mekârim b. Alî Burhânu'd-Dîn el-Ḥârzemî. *el-Muğrib fî tertîbi'l-mu'rib*. thk. Mahmud Fâhûrî - Abdulhamid Muhtar. Halep: Mektebetu Usâme b. Zeyd, 1. Basım, 1979.

Mubberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Muzekker ve'l-mu'ennes*. thk. Ramazan Abdüttevâb - Salâhuddîn el-Hâdi. 1 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezi Tehkîki't-Turâs, 1. Basım, 1970.

Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr. "Fi'l-'esmâi'l-muenneseti's-semâ'iyye". *Mecelletu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye* 35 (1988 1987), 241-260.

Sicistânî, Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed. *el-Muzekker ve'l-mu'ennes*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1997.

Suyûtî, Celaleddin. *el-İktirâh fî usûli'n-naḥv*. Dimaşk: Dâru'l Beyrutî, 2006.

Şeker, Mehmet (ed.). *İslam Tarihi ve Medeniyeti- Osmanlılar Siyasî Tarihi-I*. 15 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Şeker, Mehmet (ed.). *İslam Tarihi ve Medeniyeti- Osmanlılar Siyasî Tarihi-II*. 15 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Şenocak, Abdurrahim. *Arap Dilinde Erillik ve Dişillik*. İzmir: Bilimadamı Yayınları, 2007.

Şihâbuddîn, Ahmed b. Ahmed el-'Acemî el-Ezherî. *Zeylu Lubbi'l-lubâb fî tahrîri-'ensâb*. 1 Cilt. Yemen: Tahkîku't-Turâs ve't-Terceme, 2011.

Topuzoğlu, Tefîk Rüştü. "Recez". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/509-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1951.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm kâmûs terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-musta'rabîn ve'l-musteşrikin*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 7. Basım, 2002.

الأرجزة النصرية

لعلي بن سليمان المنصوري المصري الشافعي (ت. 1135هـ/1722م)

تحقيق وتقديم

محمد سعيد توران

قونية 2023

9. Eserin Tahkiki

الأرجزة النصرية

لعلي بن سليمان المنصوري المصري الشافعي (ت. 1134هـ / 1722م)

[الرجز]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ
قَالَ عَلِيُّ وَهُوَ الْمَنْصُورِيُّ
وَأَفْضَلُ الصَّلَاةِ وَالتَّسْلِيمِ
وَأَلَّهِ وَصَحْبِهِ الْكِرَامِ
وَبَعْدُ؛¹⁵¹ فَالْمُؤَنَّثُ السَّمَاعِي
وَأَنَّ فِي مَكْتَبِ الْمَفْصَلِ
مَعَ ذِكْرِ وَجْهَيْنِ بِبَعْضِ الْكَلِمِ
وَقَدْ سُئِلْتُ نَظْمَهُ لَيْسَ سَهْلًا
مَعَ زَيْدِ أَلْفَاظِ مُؤَنَّثَاتِ¹⁵⁴
جَمَعْتُهُمَا مِنْ كِتَابِ اللُّغَاتِ
سَمَّيْتُهَا¹⁵⁵ الْأَرْجَزَةَ النَّصْرِيَّةَ
وَاللَّهُ أَرْجُو نَفْعَهَا لِي وَلِمَنْ

وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى نَبِيِّهِ وَمُصْطَفَاهُ
الْحَمْدُ لِلَّهِ لِمَنْ يَمِينِ الْمَشْكُورِ
عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ذِي التَّكْوِينِ
وَمَنْ تَلَاهُمُ مِنْ الْأَنْامِ
ذُو عَسْرَةٍ يَحْتَاجُ¹⁵² لِلسَّمَاعِ
يَبْأَنُهُ¹⁵³ سِوَى قَلِيلٍ مُهْمَلِ
مُرْتَبَا عَلَى حُرُوفِ الْمَعْجَمِ
إِنْ كَانَ حِفْظُهُ بِنَظْمٍ أَسْهَلًا
مَعْنَى مِنَ الْأَسْمَاءِ وَالصِّفَاتِ
رَجَاءَ دَعْوَةٍ مِنَ الْمَوَالِدِ
تَفَائُلًا بِالتَّصَرُّفِ الْعَلِيَّةِ
يَكُونُ فِي الْأَنْصَافِ ذَا دَابِّ حَسَنٍ

¹⁵¹ ح - وبعده.

¹⁵² ح : تحتاج.

¹⁵³ ح: بيان.

¹⁵⁴ ح: المؤنثات.

¹⁵⁵ ح - سميتها.

حرف الهمزة¹⁵⁶

والأرض والإنس كذلك أَرِيبُ ¹⁵⁷	[ص]: أُذُنٌ وإِصْبَعٌ أَتَانٌ أَرِيبٌ
بين الصَّبا وبينها جِراءُ	وهي الجنوبُ أو هي النَّكباءُ
آل سَرابٌ أَجاءَ اسمُ جَبَلِ	أُرُوبِيٌّ أنثى معزٍ أي جَبَلِيبِ
واسْتَتْ وَأَضْحَى وكذا أمامٌ	وإِبِلٌ أفعَى كذا إِبْهَامٌ
والصَّبرُ أو داهيةٌ مُخْفَقُ	[15و] والأفئدةُ ناقةٌ كثيرةُ البَقَا
وثيقةُ الخُلُقِ الأُمُونُ الناقيةُ	كذا الأَصْوصُ الناقيةُ السمينَةُ
والأَيُّمُ المِــــرأةُ دُونَ بَعْلِ	وإِبْطَلُ حاضرةٌ كالإِطْلِ
وقد يُؤنَّثُ لِقَامُوسٍ أَنَسِبِ	والإِبْطُ ذَكَرٌ باطنٌ لِلْمَنَكِبِ
وجهانِ في الأنعامِ في الذِّكْرِ وَرَدٌ ¹⁵⁸	وذَكَرُ الأِبْهَامِ عَن بَنِي أَسَدٍ

ش: هذه الألفاظ مؤنثة: "أذن"، و"إصبع"، و"أتان"، و"أرب"، و"أرض"، و"إنس"، و"أرب" ¹⁵⁹ كأحمر الجنوب أو النكباء تجري بينها وبين الصَّبا. و"أروي" وهي أنثى المعز الجبلي. و"آل" وهو السراب قال في القاموس: ¹⁶⁰ «ويؤنث» ¹⁶¹ أي

¹⁵⁶ ح: الألف

¹⁵⁷ ح: أرب.

¹⁵⁸ النص مُشوَّه في نسخة ح من بداية "وأبطل حاضرة..". إلى نهاية العبارة "وجهانِ في الأنعامِ في الذِّكْرِ وَرَدٌ"، غير قابل للقراءة.

¹⁵⁹ ح: أرب.

¹⁶⁰ من مصنفات الشيخ العلامة محمد بن يعقوب مجد الدين أبو الطاهر الفيروزآبادي (ت. 729-817 هـ). ولد سنة تسع وعشرين وسبعمائة بكارزين، وتفقه ببلاده، ونظر في اللُّغة فكانت حلَّ قُصده في التَّحصيل، فمهر فيها إلى أن بخر وفاق. وله من التصانيف: القَامُوسُ المُحِيطُ فِي اللُّغَةِ، اللامع العلم العجائب، الجامع بين المُحكَّم والعجائب، لم يكمل. فتح الباري بالسيح الفسيح الجاري، في شرح صحیح البخاري. أنظر: بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة، 1/273-274.

¹⁶¹ القاموس المحيط للفيروزآبادي، ص 963.

يذكر ويؤث. و"أجاء" اسم جبل، و"إبل"، و"أفعى"، و"إهام"، وعند بني أسد الإهام مذكر. و"إست" وهي الدبر، و"أضحى"، و"أمام"، و"الأفت" الناقة التي عندها¹⁶² من الصبر والبقاء ما ليس عند غيرها والداهية. و"الأصوص" الناقة الحائل السمينية، وناقاة "أمون" وثيقة الخلق. و"أبطل"، و"الإطل" الخاصرة، والأيم المرأة لا بعل لها، و"الإبط" يذكر ويؤث كما في القاموس.¹⁶³ وفي "الأنعام" وجهان ووردان في القرآن: ﴿مَّمَّا فِي بُطُونِهِ﴾ [النحل، 66/16]، ﴿مَّمَّا فِي بُطُونِهَا﴾ [المؤمنون، 21/23].

حرف الباء

ص: وجهان في بغداد بَعْدَانِ بَشْرٌ وَأَنْتَ الْبَيْتُ وَبِنْصَرُ بَقْرٌ وَالْبَرْثُ وَالْبَثَاءُ أَرْضٌ سَهْلَةٌ بَرْعِيسٌ بِرْعَثٌ نَاقَةٌ عَزِيزَةٌ وَنَاقَةٌ بَلْعَسٌ مُسْتَرْحِيَةٌ كَبَلْعُكَ مُسْتَرْحِيَةٌ مُسِنَّةٌ

ش: في "بغداد"، و"بغدان"، و"بشتر" وجهان: التذكير والتأنيث. / [15ظ] و"البئر" مؤث، و"بنصر"، و"بقر"، و"البرث"، و"البثاء" وهي الأرض السهلة. و"برعث"، و"برعيس" ناقة عزيزة، وناقاة "بلعس" مسترخية اللحم، وناقاة "بلعك" مسترخية مسنة.

حرف التاء

ص: التمر ذو التذكير والتأنيث تَبْرَاكُ السَّكِينِ ذُو تَأْنِيثٍ وَالتَّيْبَهُ أَي مَفَارِزَةٌ وَتُسْعُ عَلَى الثَّلَاثَةِ اللَّيَالِي السَّابِعَةِ كَصُورِدٍ مُؤْتِثٌ إِذْ يَقْعُ مَعَ لَيْلَةٍ ثَامِنَةٍ وَالتَّاسِعَةِ

ش: "التمر" اسم جنس يذكر ويؤث. و"التراك" أي السكين مؤث. و"التيه" أي مفارة يتيه الإنسان فيها. و"تسع" بوزن صُرْدِ اللَّيْلَةِ السَّابِعَةِ وَالتَّامِنَةِ¹⁶⁴ وَالتَّاسِعَةِ مِنَ الشَّهْرِ.

¹⁶² ح: عند.

¹⁶³ القاموس المحيط للفيروزآبادي، ص 658.

¹⁶⁴ ح: من الثامنة.

حرف الثاء

ص: ثُمَامٌ نَبْتُ يُصْنَعُ الْحَصِيرُ	منه النَّطَاءُ وَيَبِيَّةٌ تَسِيرُ
وَتَمْرٌ وَتَعْلَبٌ نَعْبَانٌ	مؤنثاتٌ هي ¹⁶⁵ أو دُكْرَانٌ
والتَّدِي ذُو وَجْهَيْنِ وَالْجَمْعُ التَّدِي	بِالْمَرْأَةِ أَحْصِيصٌ أَوْ عَمُومٌ أَقْصِدُ

ش: "الثمام" مؤنث. "نبت" ¹⁶⁶ يُصْنَعُ مِنْهُ الْحَصِيرُ. و"التطاء" بالمد والقصر دُوَيْبِيَّةٌ. وأما "تمر"، و"تعلب"، و"نعبان"

فتدكر وتؤنث. و"التدي" يدكر ويؤنث، والجمع تدي. قال في القاموس «خاص بالمرأة وعام»¹⁶⁷.

حرف الجيم

/[16و] [ص]: جِعَاؤٌ وَهِيَ الْحَبْلُ شَدَّةٌ عَلَى	وَسَطِهِ ¹⁶⁸ الَّذِي لِيَثْرَ يَنْزَلَا ¹⁶⁹
جِرَادٌ وَالْجِعَالُ وَهِيَ خَرْقَةٌ	وَجَحِيحٌ أَيْ صَخْرَةٌ عَظِيمَةٌ
وَجَامٌ إِذَا فَضَّصَتْ جَحِيمٌ	جَهْتَمَ الْوَجْهَانِ جَنَّ جِيمٌ
ككَلَّ حَرْفٌ وَجُمَادَى دَكْرُوا	وَأَتَتْهُمَا وَغَيْرُهُ مَذَكْرٌ ¹⁷⁰
جِمَادٌ فِي الْقَامُوسِ أَرْضٌ سَنَّةٌ	لَمْ تَمْطُرْ وَأَنَاقَةٌ بَطِينَةٌ
وغير ذات لبن جهنم	كَذَا جَهَنَّمُ بَيْتُهُ وَسَمُوْا
بِعَرًّا بَعِيدًا قَعْرُهُمَا وَمِنْهَا	جَهَنَّمُ أَعَادَ رَبِّي مِنْهَا

¹⁶⁵ ح: هي مؤنثات.

¹⁶⁶ ح - نبت.

¹⁶⁷ القاموس المحيط للفيروزآبادي، ص 1266.

¹⁶⁸ ح: وسط.

¹⁶⁹ ح: نزل.

¹⁷⁰ ح: دكر.

ش: "جعار" بكسر الجيم وهي الحبل الذي يشده الرجل على وسطه إذا أنزل البئر. و"جراد"، و"جعال" بكسر الجيم وهي الخرقعة التي¹⁷¹ تُنزل بها القدر عن النار. و"ججيل" وهي الصخرة العظيمة. و"جام" وهي إناء من فضة. و"ججيم"، "جهنم" وكل أسمائها مؤنثة. والوجهان أي التذكير والتأنيث في "الجن"، و"الجيم"، وكل أسماء الحروف، وفي "جمادى" اسم الشهر؛ وغيره من الشهور مذكّر. وفي القاموس: الجماد، الأرض والسنة لم يضبها مطر،¹⁷² والناقاة البطينة، والتي لا لبن لها.¹⁷³ وقال أيضًا: ركيبة¹⁷⁴ جهنم مثلثة، وجهنم كعمّلس، بعيدة القعر وبه سُميت جهنم، أعادنا الله تعالى منها.¹⁷⁵

حرف الحاء

نَجْم حَرور السَّريخ بالتهار	ص: حلاق وهي الموث مع حضار
حَرْب حَضاجر لَضَبِعِ سَمَةٌ ¹⁷⁶	والليل ذات الحَرَّ حَمَصُ بَلَدَةٌ
سُفْل وفي ¹⁷⁷ الحانوت وجهين أقبلًا	حَدُورَ الطَّرِيقِ مَنْ عَلُو إلى
ضامرة أو ضغمة عظيمة	/[16ظ] كالحال والحمام حَرَفِ نَاقَةٌ
حَرُونُ لا تَبْرُحُ أَعلى الجبل	حَنُونُ رِيحٌ كَحَيِّينَ ¹⁷⁸ الإبل
أو ناقصة ضامرة ذات سَعَةٍ	والحَرِيقُ النَّازِ وَحَرِيقٌ وَدَعَةٌ
تَعَفَّتِ والحاصب الشديدة	والحاصن الحَصانُ وهي المرأة
سِيلٌ وَحَوْكُ البقلة الحمقا أثبثوا	حَشَاذُ أرضٍ صَالِبَةٌ سَرِيعةٌ
ثم الحجى بالفتح وهي ¹⁷⁹ النَّاحِيَة	والحجر أنثى الخيل جَبَلٌ داهية

¹⁷¹ ح - التي.

¹⁷² ح - مطر.

¹⁷³ القاموس المحيط للفيروزآبادي، ص 274.

¹⁷⁴ م ح: ربة. الصواب ما ذكره صاحب القاموس: وَرَكِيبةٌ جَهَنَّمُ، مُثَلَّثَةٌ. أنظر: القاموس المحيط للفيروزآبادي، ص 1090.

¹⁷⁵ ح - أعادنا الله تعالى منها.

¹⁷⁶ ح: اسمة.

¹⁷⁷ ح - في.

¹⁷⁸ ح: كحيين.

¹⁷⁹ ح - وهي.

وَنَاقَةٌ حَنَدَلْسٌ ثَقِيلَةٌ مَشِيٌّ أَوْ التَّجِييبَةُ الْكَرِيمَةُ
حَرْقُوصٌ¹⁸⁰ ذِي دُؤَيْبَةٍ¹⁸¹ وَالْحَلْزُونُ ذِي دَائِبَةٍ وَهِيَ فِي الرِّمْتِ تَكُونُ
وَالرِّمْتُ مَرَعَى إِبِلٍ مِنْ حَمَضٍ¹⁸² مَلْحٌ مُرٌّ مِنْ نَبَاتِ الْأَرْضِ

ش: "حلاق" مؤنث وهي الموت، و"حضار" أيضاً وهي نجم. و"خرور" الريح الحارة بالليل والنهار. و"حص" بلدة، و"حزب"، و"حضاجر"¹⁸³ الضبع أو ولدهما. "خذور" وهي الطريق من العلو إلى السفلى. وفي "الحانوت"، و"الحال"، و"الحمام" وجهان. و"الحرف" الناقة الضامرة أو الصغمة العظيمة شُبهت بحرف السيف. و"الحنون" ريح تحن كحنين الإبل. و"الحرون" التي لا تبرح أعلى الجبل من الصيد. و"الحرق" -بفتحتين- النَّازِ. و"الحزج" الودعة، والناقة الضامرة والطويلة على وجه الأرض. و"الحاصن"، و"الحصان"¹⁸⁴ المرأة المتعفة. و"الحاصب" الريح الشديدة. و"حشاد" كسحاب الأرض تسيل من أدنى مطر. و"الحؤك" البقلة الحمقاء. و"الحجر"¹⁸⁵ الفرس الأثني. و"الحيل"¹⁸⁶ الداهية. و"الحجي" بالفتح التاحية. وناقاة "حندلس" ثقيلة المشي أو التجيبة الكريمة. و"الحرقوص" بالضم دويبة كالبرغوث جمتها / [17] كجمة¹⁸⁷ الزنبور أو كالقراد تلصق بالناس. و"الحلزون" محرّكة دابة تكون في الرمث، والرمث مرعى للإبل من الحمض، والحمض ما ملح ومُر من النبات.

حرف الخاء

ص: الخمر والأسماء والصّفات لها وخصم مؤنثات
كالخيل والخزق فرع الأرنب مذكر مؤنث للعراب
خشاش وهي حية للجبل وحيّة السهل هي الأفعى انقل

¹⁸⁰ ح: حرصوص.

¹⁸¹ ح: داوية.

¹⁸² ح: خميض.

¹⁸³ ح: وحزب الحضاجر.

¹⁸⁴ ح: والحصان.

¹⁸⁵ ح: والمجز.

¹⁸⁶ ح: والحيل.

¹⁸⁷ ح: جمها كجمة.

أوفى هبوبها التّـووت كصـبـور ¹⁸⁸	حَجْجُوجُ الرِّيحِ الشَّدِيدَةِ المَرورِ
قليلة الدّهر كذا وصف لها	حُرورٌ البكر ابتداءً حملها
بها خراعٌ أي جنون ثابت	وكامير الخريـع الناقـة
لينا ¹⁸⁹ تننى كالخروع ووصفاني	وامرأةً فـاجرة أو الـتي
باردة شـديدة تـريـخ	خريـق كالخـروق وهـي الرِّيح
البكر لم تـمسس وخـودٌ خـودٌ	خريـد والخريـدة الخـرودُ
حسنة الخلق أو الناعمـة	خـودات جمعها وتلك طفلة
والخير ¹⁹⁰ بالفتح وفيه الكسر	والخـيم بالكسر هـي السـجية
وناقـة في ردها زياده	وهذه العظيمة المـزاده
للمرأة الحمقا ويرى الخـرج	وخـذعلٌ وخـرمـلٌ كـزـرج
خنـظيرٌ للعجـوزة المسـترخيه	أو الجنـوب الخنـفـيق ¹⁹¹ الداهية
والخنـدريس الخمر معناها اشتمه	جفونها ولحمٌ وجهه من كبر
ولكن التنايـث فيها اشتمه	والخمر في القاموس قد يذـكر

[17ظ] ش: "الخمر" وجميع أسمائها وصفاتها مؤنثات، وذكروا لها نحو¹⁹² خمسمأة اسم. وكذلك "خنصر" مؤنث، و"الخيـل". وأما "الخـرنق" ولد الأرنب، فيذكر ويؤنث. و"خـشاش" بالكسر حيّة الجبل، والأفعى حيّة السهل. و"الخـجوج" الرّيح الشديدة المـرور أو المـلتوية في هبوبها. و"الخروس" كصبور البكر في أول حملها والقليلة الدّر. و"الخريـع" كامير الناقـة التي بها خراع أي جنون، والمرأة الفاجرة. والتي تننى لينا ك"الخريـعة" كسفينة، و"خـروع" كصبور. و"الخريق"، و"الخروق" الرّيح الباردة الشديدة. و"الخريـد"، و"الخريـدة" و"الخـرود" البكر لم تُمسس. و"الخرد" الحسنة الخلق الشابة أو الناعمة، الجمع خود بالضمّ وخودات.

188 ح: سهبونها النوب كصبهر.

189 ح: لينا.

190 م: الخير.

191 ح: الخنـفـيق.

192 ح - نحو.

و"الخيم" بالكسر السَّجِيَّة، والطبيعة. و"الخَبْر" بالفتح والكسر المزاغة العظيمة، والناقة العزيزة اللبن. و"خَدَعِل"، و"خِرْمَل" كزُرْج المرأة الحمقاء. و"الخَزْرَج" ريح أو الجنوب، وقولي «ريح الخَزْرَج»¹⁹³ من إضافة المسمّى إلى الإسم. و"الخَنْفَقِيْق" الداهية. و"الخِنْظِير" كقنديل العجوز¹⁹⁴ الكبيرة المسترخية الجفون ولحم الوجه. و"الخَنْدَرِيْس" الخمر، وقال في القاموس «الخمر قد يذكر». ¹⁹⁵

حرف الدال

ص: من الحديد الدِرْع لا يندكّر	أما القميص الدِرْعُ ذا مدكّر
والسدبُّ السدائر مؤنثان	والسدلُ فيه ورد الوجهان
والسدواي مفازة والدسث	وهذه الصخر ¹⁹⁶ أو قيل الدسث
/[18] دلات كالكتاب للسريرة	وللسريع من نيباق أنثيت
درع دلاص ككتاب ملسا	لئينة ودارس لا نئسي
أي حايض والدرديس ¹⁹⁷ الداهية	والدرديس ¹⁹⁸ ذي عجوز فانية
ثم السدلوئ ناقصة منكسره	أسنانها من كبر مشتهره
وبكرة دموك أزهي ¹⁹⁹ صلبة	أو مرها سريع أو عظيمة
دبور الريح اللتي قد أقبلت	من قبله لنحو مشرق مصلت
والديدن الديدان وهي العادة	والدلقم العجوز أو ذي ²⁰⁰ ناقه
مسننة ²⁰¹ تكسرت ²⁰² أسنانها	ودعبل ²⁰³ كزبرج وزانها

¹⁹³ ح: ريح الخراج.

¹⁹⁴ ح: العجوزة.

¹⁹⁵ القاموس المحيط للفيزوآبادي، ص 387.

¹⁹⁶ ح: الصحرة.

¹⁹⁷ ح: الدرديس.

¹⁹⁸ ح: الدرديس.

¹⁹⁹ ح: أي هي.

²⁰⁰ ح: أزدي.

تي ناقصة قويّة والثّـارفُ مُسِنَّةٌ هِرْمَةً تشـارفُ

ش: "دِرْع" الحديد مؤنث، ودِرْع القميص مذكر. و"الدبر" مؤنث، وكذا "الدار"، و"الدلو" يذكر ويؤنث كما في المغرب،²⁰⁴ والقاموس.²⁰⁵ و"الدو" المفازة. و"الدست"، و"الدشت" الصحراء. و"الدلاث" ككتاب السريعة والسريع من التوق وغيرها. و"درع"، و[و] "دلاص" ككتاب ملساء لينة. و"دارس" أي حايض. و"الدردبيس" الداهية، والعجوز الفانية. و"الدلوق" الناقة المنكسرة الأسنان كبيراً وبكرةً. "دُموك" صلبة أو سريعة المَر أو عظيمة يُسقى بها على السانية. و"الدبور" ربح ثقيلة²⁰⁶ من القبلة ذاهبةً نحو المشرق. و"الدیدن"، و"الديدان" العادة. و"الدلّم" كزبرج العجوز، والناقة المسنة المنكسرة الأسنان. و"دغبل" كزبرج الناقة القويّة، والشّارف المسنة الهرمة من التوق.

حرف الدّال

[18ظ] ص: ذكاء الشمس ذراع ذهب
أُنْثُ والتذكير في ذا الأغلب
دَوْدُ مَنْ التّوق ثلاثة ألى²⁰⁷
عَشْرٍ ذَنُوب الدّلو ذات الإمّتلا
وناقسة ذُقُون ترخى ذقنها
في السّير أو تحريك رأس تناها²⁰⁸

ش: "الذكاء" الشمس، و"الذراع" مؤنثان، وكذا "الذهب" والأغلب فيه التذكير. قال في الصحاح²⁰⁹ «الذهب معروف وربما أُثت، والقطعة منه ذهبة». ²¹⁰ و"الدود" مؤنث، وهي من ثلاثة إلى عشرة من النوق. و"ذَنُوب" وهي الدلو الملائنة، ويجوز تذكرها. وناقسة "ذُقُون" ترخى ذقنها في السير وتحريك رأسها إذا سارت.

²⁰¹ ح: سنة.

²⁰² ح: تكسرة.

²⁰³ م ح: دعيّل. والصواب: دِغْبِل، كما أشار المنصوري وصاحب القاموس المحيط إلى وزنها ومعناها: ((الدِغْبِل، كزبرج: بِيضُ الضِفْدَع، والناقسة القويّة، والشّارف)). أنظر: القاموس المحيط للفيروزآبادي، ص 999.

²⁰⁴ من تأليف ناصر بن عبد السيد بن علي، أبو الفتح المطرزي الخوارزمي النحوي الأديب (ت. 610هـ/ 1213م). ولد بخوارزم في رجب سنة ثمان وثلاثين وخمسائة في السنة والبلدة التي مات فيها الزمخشري، وكان يتحلل في الفروع مذهب أبي حنيفة، وكان فقيها فاضلا بارعا في النحو واللغة وفنون الأدب. مات بخوارزم يوم الثلاثاء الحادي والعشرين من جمادى الأولى سنة عشر وستمائة. شرح المقامات للحريري، والمغرب في غريب ألفاظ الفقهاء من مصنفاته. أنظر: معجم الأدباء لأبي عبد الله ياقوت الحموي، 2741/6. | المغرب للمطرزي، ص 419/2.

²⁰⁵ القاموس المحيط للفيروزآبادي، ص 658.

²⁰⁶ ح: ثقيل.

²⁰⁷ ح - إلى.

²⁰⁸ ح: ثنان.

حرف الراء

ص: الريح مع أسمائها لا الإعصار	مؤنثات كركزي الأبار
كالرجل عضو الشخص مثل الرجل	من الجراد قطعة كالرجل
بالكسر أو مع هاءٍ أو مثل كئف	أنثى من الأولاد للضان عُرف
ورجم رحي وراخ أنثوا	والروح ذو تذكير أو مؤنث
رغوث أي مرضعة والرقم	داهية وفيه رقم رقم
رقوب المرأة موت بعلمها	ترقب أو زات ممت نجلها ²¹¹
رقاش والرقش بمعنى الحية	وكقطام علم للنسوة
والرهب ناقصة أي المهزولة ²¹²	والركب العانة ²¹³ واذكر قولاه
لا يقنع الحضاب	ولا الوشاحان ولا الجلباب
من دون أن تلتقي الأركاب	ويخرج الأير له لعاب ²¹⁴
/[19و] والمرأة الراجح والرجاح	عظيمة العجز والرداح
ثقبلة الأورك والراجع من	يموت زوجها وعادت للوطن

ش: "الريح" وجميع أسمائها مؤنثات إلا الإعصار. و"الركي" مؤنث وهي البئر. و"الرجل" عضو الشخص، و"الرجل" أيضاً القطعة العظيمة من الجراد. و"الرجل" بالكسر وبهاءٍ وكئف الأنثى من أولاد الضان. و"رجم" و"رحي" و"راح" وهي الخمر مؤنث. و"الروح" يذكر ويؤنث كما في الصحاح.²¹⁵ و"الرقم" المرضعة كالمرغث. و"الرقم" بالتحريك الداهية، ك"الرقم"

²⁰⁹ من مصانفات إسماعيل بن حماد الجوهري أبو نصر الفارابي (ت. 400هـ/1009م). إمام في علم اللغة والأدب، صاحب ديوان الأدب،

وصحاح اللغة. أنظر: معجم الأدباء لأبي عبد الله ياقوت الحموي، 6/2741.

²¹⁰ الصحاح للجوهري 2/656.

²¹¹ ح - رقوب المرأة موت بعلمها ترقب أو زات ممت نجلها.

²¹² ح: مهزولة.

²¹³ ح: السانة.

²¹⁴ لسان العرب لابن منظور، 1/434.

²¹⁵ الصحاح للجوهري، 1/367.

بالفتح وككتف. و"الرقوب" المرأة تراقب موت بعلها، والتي مات ولدها. و"الرقاش" ²¹⁶ كسحاب، و"الرقش" كالنقش الحية وكقطام ²¹⁷ علم للنساء. و"الرهب" الناقة المهزولة. ²¹⁸ و"الركب" محركاً العانة أو الفرج، جمعه أركاب كما في البيتين المذكورين. وامرأة "راجع" و"رجاح" عجزاء أي عظيمة العجز. و"رداح" كسحاب المرأة الثقيلة الأوراك، والجفنة العظيمة. و"راجع" المرأة يموت زوجها وترجع أهلها.

حرف الزاي ²¹⁹

ص: زوجٌ وللقريبة جَاء الزِفْرُ
والزَرْجُون ²²⁰ الـزُق تان ²²¹ الخمرُ
والزُورْفُ ²²² الناقة طالت ²²³ رجلها
والزند عُود التار وهو الأعلى
وإسعة الخطو بأسراع لها
وزنـدة بالتاء وهي السفلى

ش: "الزوج" الزوجة. و"الزفر" القربة، والجماعة. و"الزرجون" محركاً الخمر. و"الزق" بالضم الخمر. و"الزورف" ²²⁴ الناقة [29ظ] الطويلة الرجلين، والواسعة الخطو. و"الزند" العود الذي يُقدح به النار، السفلى زنده، ولا يقال: زندتان كذا في القاموس ²²⁵.

حرف السين

ص: الساق والسعير والسوم
سنّ سته تأنيثها محتوم
كسقمّر سباط والوجهان
في السلم والسلم والسلمان

²¹⁶ م: الرقش.
²¹⁷ ح: وقطام.
²¹⁸ ح: المهزول.
²¹⁹ ح: الزاء.
²²⁰ ح: الزرجوان.
²²¹ ح: الرقتان.
²²² ح: والزورف.
²²³ ح - طالت.
²²⁴ ح: والزورف.
²²⁵ ح - كذا في القاموس.

سبيل السلاح سَقَطُ النار	وفي السراويل السُرى للسارى
سوق وسكّين وفي الذراع	والساعدا السماء بالسّماع
سُخاخ أرض حبرة لينية	سَمَط سِخاب وهما القلادة
والسلم دلو وهي ذات عُروة	واحدة أي مقبض لاخذني
وناقية كريمة سرتاح	وناقية كريمة سرتاح
وناقية سُرحوب أي عتيقة	والسرنج ²²⁶ الأرض هي الواسعة
طويلة الظهر الأتان السَمَحج	سَجَنجَل المرأة معني يُنهج
والسَجَل في القاموس دلو عظم	مملوثة ²²⁷ تذكيرة مُحْتَم

ش: هذه الألفاظ السبعة محتمة التأنيث وهي "الساق"، و"السعير"، و"السّموم" وهي الريح الحارة²²⁸ في النهار، و"السُن"، و"السّه" وهي الدبر، و"سَقَر" و"سَباط" وهي الحَمْى. والوجهان أي التذكير والتأنيث في هذه الألفاظ الإثني عشر: وهي "السلم" بالكسر والفتح الصلح، و"السلم" و"السلطان" بمعنى الحجة يذكّر ويؤنث كما في المغرب²²⁹ وغيره. و"السبيل" أي الطريق، و"سَقَط" النار ما سقط بين الزندين قبل استحكام الوري. و"السراويل"، [20و] و"السرى" أي السير بالليل، و"السوق"، و"السكين"، و"الساعدا" أي الذراع، و"السماء" بالسماع أي سمع فيها التذكير والتأنيث. و"السُخاخ"²³⁰ الأرض اللينة الحزّة، و"السَمَط" القلادة، و"السِخاب" القلادة ككتاب أيضًا. و"السلم" الدلو لها عروة واحدة، والعروة المقبض. وناقية "سرتاح" و"سرداح" أي كريمة. وناقية "سرحوب" أي عتيقة. و"السرنج" كجعفر الأرض الواسعة. و"السَمَحج" الأتان الطويلة الظهر. و"السَجَنجَل" المرأة، قال في القاموس «السَجَل الدلو العظيمة مملوثة²³¹ مذكّر». ²³²

²²⁶ ح: السريح.

²²⁷ ح: مملوثة.

²²⁸ ح: الجارة.

²²⁹ المغرب للمطرزي ، 419/2.

²³⁰ ح: السخاخ.

²³¹ ح: مملوثة.

²³² القاموس المحيط للفيروزآبادي، ص 387.

حرف الشين

شُعوبٌ وهي الموت مثل الشمسِ	شَمْعٌ وهي ذات طيب النفسِ
مَزَاحَةٌ حسنة الحديثِ	الشَمائل الشمال ذو تأنيثِ
والمرأة المفضاة قـل شـيرمُ	وقـل لها الشـرماء والشـرومُ

ش: "شُعوب" وهي الموت مؤنثة، وكذا "الشمس"، و"الشَمْع" الجارية²³³ الحسنة الحديث الطيبة النفس المزاحة. و"الشَمائل"، و"الشمال"²³⁴ الريح والشمال ضدّ اليمين. و"الشريم" المرأة المفضاة، وكذا "الشروم"، و"الشرماء".

حرف الصاد

ص: وجهان في الصراط والصُواعِ	ليف صَفحة العنق كالصاعِ
وأثث الصَّبوب والصَّعودُ	وصَصَّيخُدَّ وصَصَّخَرَةٌ صصيخودُ
/[20ظ] صُنبُورٌ وهي نخلة فريدةُ	والريح صِرَّ صِرَّصَرٌّ شديدةُ
صوتٍ أو البرد وحيّة صَقَرٌ	تلزق بالضلوع في البطن تقصَّرُ

ش: وجهان أي التذكير والتؤنيث في "الصراط"، و"الصواع"، و"الصاع"، و"الصليف" وهي صَفْحَة العنق. ويؤنث "الصَّبوب"²³⁵ مثل الحدور، و"الصعود" وهي ضدّ الصبوب، والحدر مكان ينحدر منه. و"الصَيخُد" عين الشمس، وصخرة "صيخود"²³⁶ شديدة، وصخرة "صخود" شديدة. و"الصُنْبُور" النخلة تبقى مفردةً يُدق أسفلها. وريح "صِرَّ" و"صِرَّصَر" شديدة الصوت أو البرد. و"الصَقَر" حيّة في البطن تلزق بالضلوع فتعضّها.

²³³ ح: الجارة.

²³⁴ ح - والشمال.

²³⁵ ح: الصبور.

²³⁶ م: ضيخود.

حرف الضاد

ص: في الضَّرس والضحي أتى الوجهان
تَأْنِثُ ضَالِحٍ ضَالِحٍ وَالضَّانِ
وَضَرَبَ وَالْعَسَلُ الْأَبْيَضُ فِي
وَالضَّلْفَعُ الْوَاسِعَةُ الْهَمْنُ أَتَيْتِ

ش: في "الضَّرس"، و"الضحى" وجهان²³⁷ التذكير والتؤنيث. و"الضَّلْفَعُ" مؤنث، و"الضَّبَعُ" للحيوان وللسنة المُجْدِبَةُ، و"الضَّانُ"، و"ضَرَبُ" وهي العسلُ الأبيضُ، و"الضَّلْفَعُ" المرأةُ الواسعةُ الهنِ.

حرف الطاء والظاء

ص: وجهان في الطريق والطاوسُ
مؤنثت والطَّسْتِ وَالطُّسُوسُ
ط: طاغوت الطباع ذي السجِّية
طويّ البئر هي المطويّة
وطلّق اللبلة لا تؤذِي بِحَرِّ
ولا يَقْرُوكَ ذَا الْيَوْمِ اسْتَقْرَّ
[21و] والطبق الطير وحاضت طامث²³⁸
والظَّهْرُ وَالظَّيْرُ مَعًا مَوْثَثُ

ش: في الطريق" وجهان التذكير والتؤنيث. وهذه الألفاظ مؤنثة: وهي "الطاوس"، و"الطَّسْتِ" وجمعه طُسوس، و"الطاغوت"، و"الطباع" بالكسر السجِّية جُبل عليها الإنسان. و"الطويّ" البئر المطويّة، و"الطلق" اللبلة التي لا تؤذي بِحَرِّ ولا يَقْرُ وَيَقَالُ أَيْضًا يَوْمَ²³⁹ طلق لا يؤذي بِحَرِّ ولا يَقْرُ.²⁴⁰ و"الطبق" غطاء كلِّ شيء، و"الطير"، و"الطامث" الحايض. و"الظَّهْرُ" ساعة الزوال، و"الظَّيْرُ" العاطفة على ولد غيرها المرضعة له.

²³⁷ ح: آتى وجهاني أي.

²³⁸ ح: طلامث.

²³⁹ ح - يوم.

²⁴⁰ م: قر.

حرف العين

وَعَضُّدٌ وَعَجْزٌ وَعُورِسٌ	ص: تأنيث عين والعروض والعريس
وَعَجْمٌ وَعَصَا عَشَاءٍ يَرُوى	والعقب العقاب عَيْرَ عَوَا
وَعَسَلٌ وَعَنْكَبُوتٌ ²⁴² عَقْرُبٌ	عَنْزٌ ²⁴¹ ووجهان عاتق أي منكب
مِنَ الْجَوَارِي حِينَ أَنْ ²⁴³ أَدْرَكَتِ	كَعُنُقٍ وَعَاتِقٌ هِيَ الَّتِي
بِالطَّبْعِ أَنْ تَدْنُو مِنَ الرِّجَالِ	عَسُوسٌ الْمَرْأَةُ لَا تَبَالِي
وَعِيْهْلٌ أَيْ نَاقَةٌ شَدِيدَةٌ	وَالْعَمْسُ جَرْبٌ وَهِيَ الشَّدِيدَةُ
وغيرها هي العوان تستطير	وَنَصِيفٌ فِي سِنِّهَا مِنَ الْبَقْرِ
إِلَّا عِشَاءً وَالْعَجْوُزُ الْخَمْرُ	عَتَمٌ النَاقَةُ لَا تَدْرُ
وَلِئِذَا الْعَصْفُوفُ لِلسَّرِيْعَةِ	عَجُولٌ النَاقَةُ قَدْ فَقدتِ
وَعِطْمُوسٌ امْرَأَةٌ حَسَنَةٌ	وَعَلَجٌ ذِي امْرَأَةٍ مَاجِنَةٌ
عُورٌ نَاقَةٌ شَدِيدَةٌ هِيَ	وَالْعَلَكُودُ الْعَجْوُزُ صَاحِبَةٌ دَاهِيَةٌ

[21ظ] ش: "العين" مؤنثة، العين الباصرة، والعين الينبوع. و"العروض" آخر الصدر، واسم مگة. و"العرس" بالكسر والضمّ. و"عَضُدٌ"، و"عَجْزٌ"، و"عَقَبٌ"، و"عُقَابٌ"، و"عَيْرٌ"، و"عَوَا" منزل من منازل القمر. و"عَجْمٌ"، و"عَصَا" و"عِشَاءٌ"، و"عَنْزٌ". والوجهان في "عاتق" أي منكب، و"عسل"، و"عنكبوت"، و"عقرب"، و"عنق"، و"عاتق" من الجوارى حين أدركت. و"العسوس" المرأة لا تبالي أن تدنو من الرجال. و"العمس" الحرب الشديدة. و"العيهل" الناقة السريعة والنجبية الشديدة. و"العوان" النصف في سنّها من البقر وغيرها. و"العتوم" الناقة لا تدرّ إلا عتمة والعجوز، الخمر. و"العجول" الناقة

²⁴¹ ح: عير.

²⁴² م: عنكبوت.

²⁴³ ح - أن.

فقدت ولدها، وناقة²⁴⁴ "عصوف" سريعة. و"العَلَجُن" المرأة الماجنة، و"العيطموس" المرأة الجميلة الحسنة. و"العَلِكِد" العجوز الداهية الصحابة. و"العُبُور" الناقة الشديدة والسريعة.²⁴⁵

حرف الغين

ص: العُـوُلُ والعَـنَمُ والعَـمَـوُسُ
غَضُوبٌ وهي المرأة العَبُوسُ
وَنَاقَةٌ عَظِيمَةٌ والعَـرَبُ
دَلُوٌّ عَظِيمَةٌ بِهَا يُصَـبُّ

ش: هذه الألفاظ مؤنثة: وهي "العُول"،²⁴⁶ و"العَنَم"، ويمين "عَمُوس" تغمس صاحبها في الإثم. و"غضوب" وهي المرأة العَبُوس، والناقة العظيمة، والناقة العَبُوس. و"العَرَب" الدلو العظيمة.

حرف الفاء

[22و] ص: الفَحْثُ الكِرْشُ وفَهِرٌ²⁴⁷ حَجْرٌ
وَالفَخْذُ الفِرسُ لا تـذَكَّرُ
وَفِرْسٌ البَعِيرُ مِثْلُ الحَافِزِ
لِدَابَّةٍ وَالفَاسُ لا تـذَكَّرُ
فِرْدُوسٌ أَعْلَى الجَنَّةِ الوَسْيعَةِ
وَفَنْطَلِيسٌ²⁴⁸ الكَمَرَةُ العَظِيمَةُ

ش: "الفَحْث" وهي الكِرْش مؤنثة، وكذا "الفَهِر" وهي الحجر الصغير، واسم قبيلة. و"الفخذ"، و"الفرس"، و"فِرْس" كزَبْرَج للبعير كالحافر للدابة.²⁴⁹ و"الفأس"، و"فردوس" وهي أعلى الجنة، و"الفنطليس" الكَمَرَةُ العَظِيمَةُ.

حرف القاف

²⁴⁴ ح - وناقة.

²⁴⁵ ح - المرأة الجميلة الحسنة والعَلِكِد العجوز الداهية الصحابة والعُبُور.

²⁴⁶ ح: القول.

²⁴⁷ ح: فهير.

²⁴⁸ ح: الفنطليس.

²⁴⁹ ح: الدابة.

ص: وجهان في القفا القليب البئر
 وأنتك القتب المعى كالقدر
 قنا هي الريح وقلت حفرة
 في الجبل القلوص وهي الناقه
 تبقى على السفر وفي
 قوس وفي قدوم قدام قريش اعرف

ش: وجهان التذكير والتأنيث في "القفا"، و"القليب" أي البئر. وأما "القتب" وهي المعى فمؤنث، وكذا "القدر"
 و"القنا" وهي الرمح،²⁵⁰ و"قلت" وهي الحفرة في الجبل، "القلوص" أنثى الحبارى، والباقية على السير من النوق. و"قوس"،
 و"قدوم"، و"قدام"، و"قريش" دابة تسكن البحر، تغلب سائر الدواب وبها سميت قريش.

حرف الكاف

ص: كُراع الخيل وكرش²⁵¹ كف²⁵²
 والكيد الكود ثم كتف
 وكحل اسم للسمما وبقلة
 وكحل²⁵³ وهي السننة المجدبة
 / [22ظ] كتاب أي صحيفة وكأس
 وكزرم كجعفر أي فأس

ش: هذه الألفاظ مؤنثات: "كراع" وهي الخيل، ولما دون الرتبة من الإنسان، ولما دون الكعب من الدواب.
 و"الكيد" و"الكف" و"الكود" وهي الطريق الى موضع مرتفع صعب²⁵³ و"كحل" اسم للسمما وبقلة، و"كحل"²⁵⁴ اسم
 للسننة المجدبة. و"كتاب" بمعنى الصحيفة، و"كأس"²⁵⁵ و"الكزرم" بوزن جعفر أي فأس.

حرف اللام

ص: أنت لطفى اللبوس كاللجين
 لخم وجا اللسان ذا²⁵⁶ وجهين²⁵⁷

²⁵⁰ ح: الريح.
²⁵¹ ح: كرش.
²⁵² ح: إنكف.
²⁵³ ح - صعب.
²⁵⁴ ح: كحل.
²⁵⁵ ح - وكأس.
²⁵⁶ ح - ذا.
²⁵⁷ ح: أوجهين.

لُفُوتٌ أَتَى ذَاتَ زَوْجٍ وَوَلَدٌ مِنْ غَيْرِهِ فَهِيَ تَرَأَى الْوَلَدَ

ش: "لَطَى" مؤنث، و"البوس" أي الدرع، و"اللجين" أي الفضة، و"لحم" قبيلة من اليمن. و"اللسان" مذكر وربما كُتِبَ به عن الرسالة فيؤنث. وامرأة "لفوت" لها زوج ولها ولد من غيره فهي²⁵⁸ تلفت إلى ولدها.

حرف الميم

ص: المَلْحُ والموسى مع المنون مَيْتَةٌ أَتَتْ كَمَنْجُونِ

كالمنجنيق²⁵⁹ أثبتت مع الميزان فِي الْمَسْكَ مَتْنَى ظَهَرَ الْوَجْهَانِ

ش: "الملح" مؤنث، ك"الموسى"²⁶⁰ ما يخلق به، و"المنون" وهي الموت، و"المنجئون" وهي السانية، و"الميزان". والوجهان في "المسك"،²⁶¹ و"متنى" الظهر مكتنفا الصلب من العصب واللحم.

[23] حرف النون

ص: النَّارُ والنوى وناب الجمال كَثِيرٌ سِنَّ والنخيل والنبل²⁶²

ونبل أحجار الإستنجا نعلم وَالنَّفْسُ والنعل ونحل ونسم

والنوب ثم الناح الأرض الواسعة وَعَنْهُ²⁶³ مندوحة أي عنه سعة

وَنَصَفٌ والنَّشْرُ رِيحٌ نَفْرٌ وَنَيْطَلٌ²⁶⁴ الدلو لا تُذَكَّرُ

ش: هذه الألفاظ مؤنثة: وهي "النار" و"النوى" وهي البعد وجمع نواة. و"ناب" وهي الجمال الكثير السن، و"النخيل" و"النبل" والنبل أحجار الإستنجا. و"النعم"، و"النفس"، و"النعل"، و"النحل"، و"نسم" وهي الخلق. و"النوب" النحل،

²⁵⁸ ح - فهي.

²⁵⁹ ح - كالمنجنيق.

²⁶⁰ ح: كموسى.

²⁶¹ ح - والوجهان في المسك.

²⁶² ح: والنبل.

²⁶³ ح - وعنه.

²⁶⁴ ح: ينطل.

والنَّدْح²⁶⁵ الأرض الواسعة ومنه، عنه مندوحة²⁶⁶ أي سعة. و"النَّصْف" المرأة بين المسنة والحديثة، و"النَّشْر" الريح الطيبة، و"نَقْر"، و"النَّبْطَل" الدلو، والنَّبْطَل²⁶⁷ الداهية.

حرف الواو

ص: وحش مؤنث لحمى وعكُ وراء والوغي الحـرب ورب وركُ

ش: يؤنث "الوحش"، و"وعك"²⁶⁸ للحمى، و"وراء"، و"الوغي" الحرب، و"ورك".

حرف الهاء

ص: في هجر وجهان والهبطُ مؤنث أرض بها هُبطُ

هَريـت²⁶⁹ المفضاة هيف ريح تأتي من اليمن لأثر ريح

// [23ظ] [ش]: في "هجر" الوجهان، و"الهبط" مثل الحدور مؤنث، و"الهريت"²⁷⁰ المرأة المفضاة، و"الهيف" ريح حارة تأتي من بحر اليمن تُبيس النبات وتنشف المياه وتعطمش الحيوان.

حرف الياء

ص: أُنث يمينا واليسار واليـدا ويعربا يُوحا ويُوحى²⁷¹ أبداً²⁷²

ش: "اليمن" بجميع معانيها مؤنثة، و"يد"، و"يسار" ليد، و"يُعرب" اسم قبيلة، و"يوح" اسم من أسماء الشمس

ويقال يوحى على فُعلى.

²⁶⁵ ح: فالندح.

²⁶⁶ ح: مندوحة.

²⁶⁷ ح: النيل.

²⁶⁸ ح: والعك.

²⁶⁹ ح: هريت.

²⁷⁰ ح: والهريت.

²⁷¹ ح: يوحى أو يوحى.

²⁷² ح: أيّداً.

وللتاء معان: ذكرها الرضي²⁷³ أردت إلحاقها بهذه المقدمة²⁷⁴ لتتم الفائدة فقلت:

ص: للتاء معان وهي أربعة عَشْرُ فهي لفرق بين أنثى وذكر
في أربع كعالم مأنوسه مكيّة حسنة مقيسه
لا أفعل التفضيل أفعل الصفه وربعة في الأصل للنفس صفه
وجاء نحو رجل ورجله إنسانة غلامه مقلله

ش: قال الرضي: تجيء التاء لأربعة عشر²⁷⁵ معي. أحدها: الفرق بين المذكر والمؤنث: إما في الصفة كضاربة، ومنصورة، وحسنة، وبصريّة، وهو القياس في الأربعة في اسم الفاعل، واسم المفعول، والصفة المشبهة، وفي المنسوب بالياء، غير أفعل التفضيل وأفعل الصفة. وإما في الإسم الجامد وهي أسماء مسموعة قليلة كرجلة، وإنسانة، وغلامه. وأما ربعة، ويفعة في المذكر والمؤنث، فلكونها في الأصل صفة النفس // [24و] أي نفس ربعة ويفة. وفي القاموس: "وغلام يفعة محرّكة"،²⁷⁶ ولا يثنى ولا يُجمع ويافع، ويفع الغلام²⁷⁷ راق العشرين²⁷⁸.

ص: وفصل الآحاد من الاجناس كذا المصادر مع القياس
في نحو ضريبة وفي المخلوقة كنخلقة وتمرة ونملة
وقل في المصنوع كاللبنة واللبن السفين والسفينة

²⁷³ رضي الدين محمد بن الحسن الاسترابادي (ت. 688هـ/1289م). نحوي، صرّي، متكلم، منطقي. من آثاره: شرح الشافية لابن الحاجب في التصريف، شرح الكافية لابن الحاجب في النحو، حاشية على شرح تجريد العقائد الجديدة والحاشية القديمة، حاشية على شرح الجلال الدواني لتهديب المنطق والكلام. أنظر: معجم المؤلفين لعمر رضا كخالة، 213/3.

²⁷⁴ ح - بهذه المقدمة.

²⁷⁵ م ح: تجيء التاء لأحد عشر معي. الصواب، على ما أشاره المنصوري في منظومه "للتاء معان وهي أربعة عَشْرُ"، والرضي "تجيء التاء لأربعة عشر معي". أنظر: شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 324/3.

²⁷⁶ القاموس المحيط للفيروزآبادي، ص 772.

²⁷⁷ ح: ولا يثنى ويافع ويفع الغلام ولا يجمع.

²⁷⁸ شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 324/3-325.

الثاني: من معاني التاء فصل الآحاد المخلوقة، وآحاد المصادر من أجناسها كخنخل، ونخلة، وقمر، وتمرة، ونمل، ونملة، وضرب، وضربة. وجاءت قليلاً²⁷⁹ للفرق بين الآحاد المصنوعة وأجناسها، وهي أسماء محفوظة كلبن، ولبنة، وسفين، وسفينة. وأكثر مجيء التاء للمعنيين المذكورين.²⁸⁰

ص: وللدلالة على الجمعية	فيماعن الموصوفها غنيّة
في فاعل فعول أو في صفة	منسوبة بالتا وفي فعالة
كخرجت خارجة سابلة	ووردت واردة سارية
وقولهم ركوبة ركوب	حلوبة قتوبة قتب
وفي الزيتية والبصرية	كمثل مروانية الكوفية
كهي في الجمال والجمالة	بغالة بغال ²⁸¹ والحمامة
وقدروها صفة الجماعة	فهي للتأنيث في الحقيقة

الثالث: أن تجيء التاء للدلالة على الجمع. وذلك في الصفات التي لا تستعمل موصوفاتها، وهي فاعل أو فعول،²⁸² أو صفة منسوبة بالتاء²⁸³ أو على فعال. كقولك خرجت خارجة على الأمير، وسابلة، واردة، وسارية؛ وقولهم ركوب وركوبة، // [24ظ] وحلوب وحلوبة، وقتوب وقتوبة؛ وقولهم البصرية، والكوفية، والمروانية، والزيرية؛ والجمالة،²⁸⁴ والبغالة، والحمامة. والتاء في هذه الكلمات في الحقيقة للتأنيث: لأنّ ذا التاء صفة الجماعة تقديراً. كأنّه قيل: جماعة، جمالة. فحذف الموصوف لزوماً للعلم به.²⁸⁵

ص: وأكّدت²⁸⁶ وصفاً على فعال أو فاعل فعول أو مفعال

²⁷⁹ ح - وجاءت قليلاً.

²⁸⁰ شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 326-325/3.

²⁸¹ ح: يقال يقال.

²⁸² ح: مفعول.

²⁸³ "بالباء"، شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 326/3.

²⁸⁴ ح: الجمالة.

²⁸⁵ شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 326/3.

²⁸⁶ ح: والدّت.

كقـولهم راوية نـتـابـه
 كـأنـه وصـف جماعـة جـرى
 عـلامـة فروقـة مطـرابـه
 مجـرى²⁸⁷ جماعـة مـن الجنـس يـرى
 والتـا على مـفـيد فاعـل فـُعـل
 وفـعل مفعـول بـكـثـرة دخـل
 كـسـبـبـه وسـبـبـة ولـعـنـه
 ولـعـنـة ولـزـمـت ذـي التـاهـنـه

الرابع: أن تدخل التاء لتوكيد الصفة التي على فَعَالٍ أو فاعِلٍ أو فِعُولٍ أو مفعَالٍ كـنـسـابـة، وراوية،²⁸⁸ وفروقة، ومطرابة. فهذه تفيده مبالغة في الوصف، كما يفيدها ياء النسب²⁸⁹ كما في أحمرِيّ، ودوّارِيّ. وكان التاء في هذا القسم للتأنيث، والموصوف المحذوف²⁹⁰ جماعة إجراء للشيء الواحد مجرى جماعة من جنسه. كما تقول: أنت الرجل كلّ الرجل. والتاء في مثل هذه المثل على الإنفصال. وقد تدخل كثيراً على فُعَلٍ -مفتوح العين- بمعنى الفاعل، وعلى فُُعَلٍ ساكنها بمعنى المفعول، نحو: سُبَّبة، وسُبَّة، ولُعنة، ولُعنة. وهي في الوزنين لازمة.²⁹¹

ص: ودغلت بمنتهى الجموع
 أمارة العجمة في المجموع
 كجـورب وجواربـه موازجـه
 ومـوزج كيلجـة كـيالـه

[25] **الخامس:** أن تدخل على الجمع الأقصى، كجوارية وموازجة وكيالجة دلالة على أنّ وجدها معرب. فيقال: الهاء أمانة العجمة، وذلك العجمى نقل إلى العربية، كما أنّ التأنيث نقل عن التذكير. وليست التاء في هذه القسم على اللزوم، بل يجوز: الجوارب [و]الموازج. والجورب لفافة الرجل، والموزج الخفّ معرب، والكيلجة مكيال والجمع كيالجة وكيالج.²⁹²

ص: ودغلت التاء بان واحده
 منسوب كالأشمامته مشاهده

²⁸⁷ ح: يجري.

²⁸⁸ ح: وراية.

²⁸⁹ ح: النسبة.

²⁹⁰ ح: محذوف.

²⁹¹ شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترأبادي، 326/3-327.

²⁹² شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترأبادي، 327/3.

السادس: أن تدخل على الجمع الأقصى دلالةً على أنّ واحده منسوب، كالأشامثة، والمشاهدة في جمع أشعثيّ ومشهدي. وذلك أنّهم لما أرادوا أن يجمعوا المنسوب جمع التكسير وجب حذف ياء النسب: لأنّ: ياء النسب والجمع لا يجتمعان فحذف ياء النسب. فصار التاء كالبديل من الياء. والتاء في مثل هذا اللازمة²⁹³ لكونها بدلاً من الياء.²⁹⁴

ص: والتاء بأقصى الجمع أيضاً عوضاً	عن ياء قبل أخير عوضاً
مثل الحجاجحة والزنادقة	فرازنة وجاء الإسم الزندقة
وجاز أن تكون في هاتين	أمانة لعجمة الفـرزين

السابع: أن تدخل على الجمع الأقصى أيضاً، عوضاً عن الياء المحذوفة قبل²⁹⁵ الأخير، كججاجحة وججاجيح جمع ججاج أي السيّد. وزنادقة جمع زنديق من لا يؤمن بالآخرة وبالربوبية، أو من يبطن الكفر ويظهر الإيمان، ويقال: زناديق. وهو معرّب زن دين أي دين المرأة، وقد تنندق والإسم / [25ظ] الزندقة. وفرازنة جمع فرزان أي الشطرنج معرّب فرزين والجمع فرازين. ويجوز أن تكون التاء في فرازنة وزنادقة لتعرب الواحد. والتاء والياء لا يسقطان معاً ولا يثبتان معاً، فالتاء²⁹⁶ لازمة مع حذف الياء.²⁹⁷

ص: وأكّدت تأنيث جمع واجبه	ذي في ²⁹⁸ بنائي غلمة وأغربه
وجاز في أبنية الفعاله	مثل الضفارة مع الجماله
وقد ترى لازمة حجارة	في حجر ونحوه ذكارة
ودخلت جارية فُعولة	صُمورة خيوطه بُعولة
وربما تلزم في الفُعولة	مثل العمومة مع الخوولة ²⁹⁹

²⁹³ ح: والتاء لازمة في مثل هذا.

²⁹⁴ شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترأبادي، 328-327/3.

²⁹⁵ ح - قبل.

²⁹⁶ ح: والتاء.

²⁹⁷ شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترأبادي، 328/3.

²⁹⁸ ح - في.

²⁹⁹ ح: الخوولة.

والجمع الأقصى غير لازم مالا تُكْتَمُ صِيَاقِلَةٌ قَدْ دَخَلَا

الثامن: أن تدخل لتأكيد تأنيث الجمع، وذلك إما واجب الدخول وهو في بنائين: أفعلة كأغبرة، وفعله كغلمة؛ أو جائزة وهو في ثلاثة أبنية: فعالة كجمالة وقد تلزم كما في حجارة وذكارة، وفُعُولَةٌ كصُفُورَةٌ وخُيُوطَةٌ، ويُعُولَةٌ وقد تلزم كعمومة، وخُؤُولَةٌ. والأقصى كصياقلة، وملائكة ولا تلزم.³⁰⁰

ص: ودخلت لازمة مؤكدة معاني التأنيث في المنفردة
كناقلة ونعجاة أرويّه أثنى الوعول هذه مسميّه
ومثل ذا في صفة عجوز عجوزة تجريدها يجوز

التاسع: دخولها لتأكيد معنى التأنيث في الأسماء المنفردة كما في ناقة، ونعجة، وأروية وهي أثنى الوعول. وقد جاءت لتأكيد التأنيث في الصفة كعجوز، وعجوزة، فإن³⁰¹ عجزوا موضوع [26و] للمؤنث، والتاء فيه غير لازمة.³⁰²

ص: التأنيث لفظاً لَرَمًا كغرفة وظلمة وفي عمّا³⁰³

العاشر: دخولها لا المعنى من المعاني؛ بل هو تأنيث لفظي كما في غرفة، وظلمة، وملحفة، وعمامة. وقولي "وفي عما" أي عمامة ففيه اكتفاء.³⁰⁴

ص: وعوّضت من فاء فعل كَرَمَةٌ أو لامه ككُورَةٍ وكَسَمَةٌ

الحادي عشر: دخولها عوضاً من "فاء" الفعل كما في عِدَّة، وِرْثَةٌ أو عن "لام"ه كما في كُرَّة، وِظْبَةٌ، وَسَنَةٌ وهي لازمة.³⁰⁵

ص: وجاءت التاء عوض الياء³⁰⁶ التي أضفتمها في ياء أَبَيْتِ يَا أُمَّتِي

³⁰⁰ ح - وملائكة ولا تلزم. | شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 328/3.

³⁰¹ ح: فيّته.

³⁰² شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 328/3.

³⁰³ م: عمامة.

³⁰⁴ شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 328/3.

³⁰⁵ شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 328/3.

الثاني عشر: دخولها عوضاً من ياء الإضافة وهي في ياء أبتِ ويا³⁰⁷ أمتِ فقط.³⁰⁸

ص: وقد أتت للنقل ملوصفيه	مثل النطيحة إلى الإسمية
وغالباً موصوفها لا يذكر	غير لزوم هذه التاء أكثر
وهكذا اللابق في فُعولة	مفعولة ككوبه رحوله
خلاف ذا في امرأة شكور	شاكرا كـ امرأة صـ بوز
ذا القسم فيه ليستو المذكور	وضده مع لحوق التاء أذكروا

الثالث عشر: دخولها أماراً من النقل من الوصفية إلى الإسمية، وعلامةً لكون الوصف غالباً³⁰⁹ غير محتاج إلى الموصوف كالنطيحة والذبيحة. وهذه التاء أكثرها غير لازمة والأولى أنّ التاء في فعولة بمعنى مفعولة هكذا ككوبه ودحولة وحلوبة، لأنها لا يذكر معها الموصوف كما قد يذكر مع فعول³¹⁰ بمعنى فاعلة [26ظ] نحو: امرأة صبور وشكور. وكلّ ما لحقته هذه التاء³¹¹ المذكورة في هذه القسم يستوي فيه المذكور والمؤنث.³¹²

ص: وابن العلاء حبيزة لغيره	تا عوضاً من ألف مجوزه
ذا عند تصغير حباري يذكر	وغيره مقولة الحبيز ³¹³

الرابع عشر: قال أبو عمرو بن العلاء:³¹⁴ قد تكون التاء عوضاً من ألف التأنيث كما في حبيزة³¹⁵ تصغير حباري،

ولغيره تصغير لغيزا بمعنى اللغز، وعند غيره لا يبدل منها بل يقال الحبيز.³¹⁶

³⁰⁶ ح: التاء.

³⁰⁷ ح: ويا.

³⁰⁸ شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 329/3.

³⁰⁹ م: تمالياً.

³¹⁰ ح: فعولة.

³¹¹ ح: التأكيد.

³¹² شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 329/3.

³¹³ ح - ... مجوزة ذا عند تصغير حباري يذكر وغيره مقولة الحبيز.

³¹⁴ أبو عمرو بن العلاء بن عمار بن عبد الله المازني النخوي المقيري (ت. 154هـ/771م). أحد القراء السبعة المشهورين، وكان إمام أهل البصرة في القراءات والنحو واللغة، أخذ عن جماعة من التابعين وقرأ القرآن على سعيد بن جبير ومجاهد، وروى عن أنس بن مالك وأبي صالح السمان وعطاء وطائفة. مات سنة أربع - وقيل تسع - وخمسين ومائة. أنظر: بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 231/2-232.

ص: والأصل في الصفا³¹⁷ فرق بين ما
 وغالب في صفة مختصة
 إن لم يكن معنى الحدوث قصدا
 ومعنى سوى قصد الحدوث³¹⁸ قد تلي
 ورتما جرّد وصف اشترك
 كضامرٍ لناقصة وجمّل
 ذكّر والمضدّ بتاء غلما
 كحائض ومرضع تجريد لتي
 فإن قصده فالحقّ أبدا
 كمرضعه حاملّة في حامل
 فيه وقصد للحدوث قد تُرك
 وعانسٍ لامرأة ورُجّل

ش: الأصل في الصفات أن يفرق بين مذكّرها ومؤنّتها بالتاء، ويغلب في الصفات المختصة الكائنة على وزن فاعل
 ومفعّل أن لا تلحقها التاء إن لم يقصد فيها معنى الحدوث، كحائض، وطالق، ومرضع، ومطفل، فإن قصد فيها معنى الحدوث
 فالتاء لازمة، كحاضت فهي حائضة، وطلقت فهي طالقة، وقد تلحقها التاء وإن لم يقصد فيها معنى الحدوث كمرضعة،
 وحاملة، ورتما جاءت مجرّدة³¹⁹ عن التاء صفة مشتركة بين المذكر والمؤنث إذا لم يقصد الحدوث نحو: جمل ضامر وناقاة/[27و]
 ضامر ورجل أو امرأة عانس ويقال عنسة الجارية إذا طال مكنتها في منزل أهلها بعد إدراكها حتّى خرجت من عداد
 الأبيكار.³²⁰

ص: وصفه مختصة جرّدت
 وأتمها في الأصل كانت وصفا
 أو للإختصاص بالمؤنث³²¹ أمن
 أذت لدى الخليل معنى النسبة
 مذكّر لسببويه يُلقى
 لبس فجرت الكوفي زكن

³¹⁵ م: حبير.

³¹⁶ شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، لرضي الدين الاسترابادي، 3/329.

³¹⁷ ح: الصفاء.

³¹⁸ ح - ...قصداً فإن قصده فالحقّ أبداً ومعنى سوى قصد الحدوث.

³¹⁹ م: محدرّة.

³²⁰ شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 3/329-330.

³²¹ ح: لإلْمؤنث.

ش: في الصفة المختصة بالموث المجردة عن التاء ثلاثة³²² أقوال: الأول، قول الخليل: أَمَا أَدَّتْ مَعْنَى النِّسْبِ فحائض بمعنى ذات حيض وطاقق بمعنى ذات طلاق، الثاني، قول سيبويه: أَمَا فِي الْأَصْلِ وَصِفَ مَذْكَرٌ أَي شَخْصٌ طَالِقٌ³²³ وحائض، الثالث، قول الكوفيين: أَنَّ اللَّبْسَ مَأْمُونٌ لِإِخْتِصَاصِهَا³²⁴ بالموث، والله أعلم.³²⁵

ص: وَالْجِنْسُ إِذْ مَيَّزَ وَاحِدُهُ بِهَا أَتَتْهُ أَهْلُ الْحِجَازِ التُّبُهَاتُ
لأهل نجد وتميم ذكراً عليهما أعجاز نخيل اذكر
فباعتبار الجنس ووصف³²⁶ منقعر وباعتبار وحدة فيه ذكر
حاوية³²⁷ وباعتبار الجمع ويُنشئ السحاب ووصف الجمع

ش: الجنس المميز واحدة بما يؤنثه³²⁸ الحجازيون ويُذكره التميميون فمن التأنيث ﴿أَعْجَازُ نَخْلٍ حَاوِيَةٍ﴾ [الحاقة، 7/69] ومن التذكير ﴿أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ﴾ [القمر، 20/54].³²⁹ ولما كان اسم الجنس موضوعاً لمعقوليّة الجنس حسن تذكيره باعتبار الجنس نحو: ﴿أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ﴾ [القمر، 20/54] وتأنيثه باعتبار الوحدة تارةً نحو: ﴿أَعْجَازُ نَخْلٍ حَاوِيَةٍ﴾ [الحاقة، 7/69]، وباعتبار الجمعية أخرى نحو: ﴿وَيُنشِئُ السَّحَابَ الثَّقَالَ﴾ [الرعد، 12/13] / [27ظ]، وقد جاء الجمع بين التذكير والتأنيث في قوله تعالى: ﴿مِنْ شَجَرٍ مِنْ زُفُورٍ فَمَا لُؤُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ﴾ [الواقعة، 52/56، 53، 54].

³²² م: ثلثة.

³²³ ح - طالق.

³²⁴ ح: بإختصاصها.

³²⁵ ح - والله أعلم. | شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 329/3-330.

³²⁶ ح: وصفة.

³²⁷ ح: حاوية.

³²⁸ م: يؤنثه.

³²⁹ شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، للرضي الدين الاسترابادي، 325/3.

ونسأل الكريم يوم الجمع
مغفرةً تمنع كل المنع
من العذاب وأصلين بالهدى³³⁰
إلى الجنان خالدين أبداً
والحمد لله على الأنعام
بنعمة الإيمان والإسلام
وأفضل الصلاة والتسليم
على رسول الله ذي التكريم
محمد وآله وصحبه
وتابعين نُهجه وحزبه

{تم تحرير هذه الرسالة عن نسخة مؤلفه رحمه الله عليه رحمةً واسعةً ثم قُوبِلَ وصحَّحَ مع نسخة مؤلفه حسب القدرة

بتوفيق الله تعالى. }

³³⁰ م: بالهدى.

المصادر والمراجع

- بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة؛

عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي (ت. 911هـ/1505م)،

محمد أبو الفضل إبراهيم، المكتبة العصرية، لبنان، بدون تاريخ.

- شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب؛

رضي الدين محمد بن الحسن الاسترابادي (ت. 686هـ/1287م)،

تحقيق: يوسف حسن عمر، جامعة قار يونس، بليبيا 1395هـ/1975م.

- الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية؛

أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري الفارابي (ت. 400هـ/1009م)،

تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، دار العلم للملايين، بيروت، الطبعة الرابعة 1407هـ/1987م.

- القاموس المحيط؛

محمد الدين أبو طاهر محمد بن يعقوب الفيروزآبادي (ت. 817هـ/1415م)،

تحقيق: محمد نعيم العرقشوسي، مؤسسة الرسالة، بيروت 1426هـ/2005م.

- لسان العرب؛

محمد بن مكرم بن علي، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنصاري الرويفعي الإفريقي (ت. 811هـ/1408م)

دار صادر، بيروت، الطبعة الثالثة 1414هـ/1993م.

- معجم الأدباء؛

شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي (المتوفى: 626هـ)،

إحسان عباس، دار الغرب الإسلامي، بيروت، الطبعة الأولى 1414هـ/1993م.

- معجم المؤلفين؛

عمر رضا كحالة (ت. 1407هـ/1987م)،

مؤسسة الرسالة، بيروت 1414هـ/1993م.

- المغرب في ترتيب المعرب؛

ناصر بن عبد السيد أبي المكارم ابن علي، أبو الفتح، برهان الدين الخوارزمي المَطْرَيزِي (ت 610هـ/1213م)،

تحقيق: محمود فاخوري و عبد الحميد مختار، مكتبة أسامة بن زيد، بحلب، الطبعة الأولى 1399هـ/1979م.

